

Balanceren
tussen
Geloof en Ongeloof

Voorwoord

Inleiding

Nu ik op het punt sta mijn persoonlijk onderzoek naar het ontstaan van het christendom af te sluiten en een oordeel te geven over mijn bevindingen, voel ik me verplicht toch iets te zeggen over de diepste redenen om een dergelijk onderzoek te starten.

Mensen uit deze tijd kunnen met verbazing en onbegrip luisteren naar wat er allemaal gebeurd is in de laatste decennia van de vorige eeuw. Voor de mens van nu lijkt die tijd een vreemde en soms bizarre wereld die werd voorafgegaan door wat in de literatuur kan worden omschreven met de woorden *Het Rijke Roomse leven*.¹ Ik ben geboren in de tijd van het Rijke Roomse leven en voor mij en het gezin waarvan ik deel uitmaakte, was dat Rijke Roomse leven een realiteit die richting aan ons bestaan gaf. Dat Rijke Roomse leven is verleden tijd geworden en het genadeschot, om het heel helder te vertellen, werd gegeven in de tijd na het tweede Vaticaans concilie toen in de nederlandse kerkprovincie de balans werd opgemaakt en een moderne beeldenstorm door de kerk raasde.² Niemand ontkwam aan de vernietigende kracht die het religieuze leven van elke katholiek op zijn kop zette. Toen de storm was uitgeraasd, moest ieder persoonlijk zijn eigen leven weer op de rails krijgen. Wat in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw was gebeurd, heeft me nooit meer losgelaten en blijft mijn verdere leven beïnvloeden. De onschuld, om het zo te verwoorden, was me afgenomen en met open ogen werd ik

¹M. van der Plas, *Uit het Rijke Roomse leven*. Een documentaire over de jaren 1925-1935, met een nawoord van Kees Fens, Baarn, 1963.

²Pastoraal concilie van de Nederlandse Kerkprovincie, beginnend op 27 november 1966 en doorlopend tot in 1970

een nieuwe realiteit binnengesleept die me tegelijk boeide en beangstigde. Ik moest en zou er achter komen wat er voor mij was overgebleven en waarop ik nog kon hopen. Als u dit leest, kunt u begrijpen, dat ik me verplicht voel u een korte blik te gunnen op wat de gelovige van toen heeft doorgemaakt en begrip en consideratie te vragen voor de schrijver van deze inleiding.

De storm raast door de nederlandse kerkprovincie

Belofte maakt schuld, luidt het gezegde en ik kan het daar mee eens zijn. In een tijd toen er in de rooms-katholieke kerk van alles gebeurde en alles ter discussie werd gesteld, nam ik een beslissing die mijn verdere leven zou beïnvloeden. Tijdens die tumultueuze periode in het godsdienstig leven van een christen, ontbrak me de tijd persoonlijk actief deel te nemen aan het religieuze debat dat dagelijks te volgen was via de media, krant, radio en tv. Later, als ik meer tijd zou hebben en mijn persoonlijke omstandigheden dat zouden toelaten, zou ik een begin maken met een persoonlijk onderzoek naar de oorsprong van het christendom. Twintig jaar geleden, op 1 maart 1989 om precies te zijn, loste ik deze belofte in en ging ik aan de slag.

Welke waren mijn motieven kunt u zich afvragen om mezelf vast te leggen een dergelijk onderzoek te willen starten en tegelijk het begin ervan naar voren te verschuiven. Het lijkt erop alsof ik in een opwelling beloofde iets te doen en tegelijk naar een excuus zocht, mocht er niets van terecht komen. De belofte of anders gezegd de verplichting die ik mezelf had opgelegd, was voor iemand die nog een carrière moest opbouwen niet realistisch te noemen. Ik besepte zelf dat me toen de tijd ontbrak serieus aan de slag te gaan maar tegelijk voelde ik dat er een moment in mijn leven zou komen dat langer aarzelen niet meer verantwoord zou zijn. Er zijn dus twee zaken die ik hier en nu aan de lezer duidelijk moet maken: wat gaf me de zekerheid dat een persoonlijk onderzoek naar de oorsprong van het christendom nodig was en waarom had ik toen al het idee dat een dergelijk onderzoek al mijn tijd en energie zou opeisen en dus niet te combineren zou zijn met een maatschappelijke carrière.

De persoonlijke drang een eigen onderzoek te starten vindt zijn oorsprong in het tweede Vaticaanse concilie, 11 oktober 1962 tot eind september 1965, en in wat daarna in ons land plaats vond tijdens en

na het pastoraal concilie van de Nederlandse Kerkprovincie dat werd geopend op 27 november 1966 en doorliep tot in 1970. Het was de bedoeling het Vaticaans concilie vorm te geven in het Nederlandse Episcopaat. Het vernieuwingsproces in ons land kwam daarmee al snel in een stroomversnelling toen leden uit de lagere clerus en enthousiaste leken de mouwen opstroopten om de kerk te gaan hervormen en hierin verder wilden gaan dan de bedoeling was. Niets was voor hen onbespreekbaar, alles werd ter discussie gesteld. Het veranderingsproces leek onbeheersbaar te worden. De reactie, vanuit Rome, was te verwachten. Al tijdens het Vaticaans concilie was met argwaan naar Nederland gekeken. De kerkelijke leiding greep in en met de daartoe geëigende middelen werd getracht het proces onder controle te krijgen. De oude bolwerken werden weer betrokken en door middel van een correctief benoemingsbeleid van nieuwe bisschoppen werd de vernieuwing afgeremd. Maar er was teveel gebeurd om weer terug te kunnen keren naar de vóór-Vaticaans periode. Integendeel, er ontstond een diepe vertrouwensbreuk tussen de Nederlandse geloofsgemeenschap en het centrale gezag in Rome. Ook kregen begrippen als confrontatie, polarisatie en wederzijdse verketting in die tijd een actuele betekenis en verdeelden de samenleving van katholieken in verschillende kampen die elkaar op leven en dood bestreden. De tijd van vernieuwing, die het begin van een nieuw elan moest brengen voor de geloofsgemeenschap, werd zo ook een tijd waarin diepe wonden werden geslagen in de onderlinge saamhorigheid en wederzijds respect binnen dezelfde gemeenschap.

Als met nieuwe ogen

De katholieke kerk in Nederland was langzaam in beweging gekomen en de gelovige was zich bewust geworden van de eigen verantwoordelijkheid. Tijdens dit proces is er geleidelijk iets heel wezenlijks gewijzigd in de houding binnen de geloofsgemeenschap. De blik van de gelovigen is niet meer omhoog naar de hemel gericht maar horizontaal naar de wereld waarin wij leven. Ons verblijf op aarde heeft een nieuwe betekenis gekregen. De aarde is een opdracht geworden. Dit betekent een omwenteling in denken en handelen. Begrippen als integriteit van de schepping, ontwikkelingshulp en respect voor andere culturen en godsdiensten zijn nieuwe sleutelwoorden. Men is niet meer zo overtuigd van het eigen gelijk maar relative-

rend, met een accentverlegging van de kerkelijke leer naar de beleving van een christelijk ideaal. De vanzelfsprekendheid waarmee tot dusver gelovig werd geluisterd naar de stem vanuit Rome, is verdwenen. De tijd van probleemloos aanvaarden op gezag is voorbij. Karakteristiek in die tijd was niet de opkomende geloofstwijfel, die zeker aanwezig was, maar het gevoel van persoonlijke verantwoordelijkheid bij het nemen van beslissingen die samenhangen met geloofszaken. Geen slaafse gehoorzaamheid meer maar willen meepraten over belangrijke kwesties die in het leven van een gelovige een grote rol spelen. Bewust van de eigen verantwoordelijkheid, wordt bij het nemen van beslissingen het eigen geweten leidraad voor het handelen. Dit was zeker zo op het gebied van de seksuele moraal waar de kerk altijd een strikt standpunt had ingenomen.

Dit was nog maar het begin! Een vrije geest waarde door de Nederlandse Kerkprovincie en de gevolgen konden niet uitblijven. Als de eerste steen in een bouwwerk los raakt, dreigt er gevaar! Langzaam vallen er meer gaten en raakt het hele bouwwerk in verval. Nu de mens zich vrij voelde, kwamen op elk gebied de vragen los. Alles werd bekritiseerd, niets was meer vanzelfsprekend. Het werd een tijd van kerkverlating. Priesters verweten de kerkelijke leiding niet met de tijd mee te gaan en verlieten in groten getale het ambt. Er brak een tijd aan van grote onzekerheid: geen vastigheden meer, grote persoonlijke onrust, twijfel over een leven na de dood. Men voelde zich in de steek gelaten! Het is mijzelf niet anders gegaan. Vanaf de tijd van het concilie, is voor mij geloven niet vanzelfsprekend meer.

Niet actief betrokken

Ik stond, dat weet ik nog goed, het gebeurde van op een afstand gade te slaan, in hoge mate geïnteresseerd maar zonder zelf actief betrokken te raken in wat er om me heen plaats vond. Wat me nu nog helder voor de geest staat, zijn mijn onvrede, mijn twijfel, het besef dat alles niet zo zeker meer was als ik altijd had aangenomen. Ik had geen enkel vertrouwen in het vermogen van de katholieke kerk om krachtig en daadwerkelijk wezenlijke veranderingen door te voeren. De kerkelijke leer is zo genuïlkorfd door de vele dogma's die als keiharde onveranderlijke waarheden de gelovigen worden voorgehouden, dat daarmee een weg terug feitelijk onmogelijk is geworden. De kerk is als het ware een oude olijfboom, scheef gegroeid, knoestig en

toch steeds met een volle pracht aan vruchten. Zo'n boom kun je niet snoeien en staat er net zolang tot zijn tijd gekomen is. Toen, in die tijd al, nam ik het besluit om, als het geschikte moment was aangebroken, de veilige beschutting te verlaten en het avontuurlijke pad in te slaan dat geen weg terug meer toestaat. Op deze eenrichtingsweg zou ik geleidelijk, dat besepte ik toen al, al mijn zekerheden moeten inleveren en in plaats daarvan alle ruimte geven aan de hoop op een nieuwe invulling in mijn leven. Ik was me ervan bewust dat op het moment, dat ik het besluit nam, me de tijd en gelegenheid ontbrak maar ik hoopte later voldoende tijd te vinden om mijn onderzoekingen te starten. Het klinkt u misschien vreemd in de oren maar regelmatig bad ik hiervoor tijdens de wekelijkse kerkelijke vieringen. Het onderzoek zou mijn verdere leven opeisen, daarvan was ik zeker, vanaf het moment dat het zou worden gestart.

Op het grensvlak tussen Oud en Nieuw

Op het grensvlak tussen Oud en Nieuw sta ik nu, nu ik wil achterhalen wat er precies is gebeurd toen het christendom op het punt stond geboren te worden. Terugkijk ik naar het verleden, naar wat op dat moment voorbij is, en ik zie een lange en rijke historie waarin de joodse religie met vele hoogtepunten en even zo vele dieptepunten worstelend tot volle wasdom is gekomen en vóór me uit zie ik in de verte een kleine groep enthousiastelingen die me zijn voorgegaan op zoek naar een nieuwe toekomst, vertrouwend op Jezus van Nazareth de verkondiger van het Rijk Gods dat komen zal.

Iedere serieuze onderzoeker die zich vastbijt in wat er op dat beslissende moment in de geschiedenis gebeurde, maakt als het ware hetzelfde mee als zij die toen daadwerkelijk de sprong waagden en alle schepen achter zich verbrandden om op weg te gaan naar een onbekende toekomst. Dat deden zij inderdaad en zo voelde ik het voor mezelf ook. Ik ben als het ware in de huid gekropen van deze pioniers. Zekerheden telden niet meer voor me, ik stelde me open voor wat het onderzoek zou brengen. Dit besef werd mij pas veel later goed duidelijk toen ik bewuste keuzes moest maken om voor mezelf geloofwaardig te blijven. Want het is vreemd een onderzoek te ondernemen en zelf als het ware er deel van uit te maken. Het is vanaf de start mijn opzet geweest objectief en kritisch te blijven hoe betrokken ik mezelf ook voelde als gelovig christen. Het bleek niet te

vermijden partij te kiezen en soms pijnlijke keuzes te maken als het onderzoek dat noodzakelijk maakte.

Terugkijkend, moet ik constateren en dit tot mijn genoegen, dat ik altijd geprobeerd heb eerlijk te blijven bij het trekken van conclusies en steeds voor de twijfel bij alles wat ik overwoog een belangrijke plaats in te ruimen. Bij aanvang van het onderzoek is een bewuste keuze gemaakt om, voor zover zoiets mogelijk is, alleen in ogen-schouw te nemen de joodse achtergrond van Jezus van Nazareth, en zijn prediking en ideeën zoals we die kunnen vinden bij de evangelisten en bij hen die hem van nabij hadden meegemaakt. Bij de keuze van de literatuur die beschikbaar was, gaf ik de voorkeur aan wetenschappelijke studies die een kritisch verslag gaven van wat er gebeurd was rond het ontstaan van de jonge religie. Kerkelijke visies, ondersteund door dogma's en pauselijke uitspraken uit een iets latere periode schoof ik als niet relevant voor mijn onderzoek terzijde, mij wel bewust van het feit dat de ontwikkeling van de christelijke godsdienst pas in een latere fase zijn voltooiing vond.

Ik beseftte heel goed dat het onvermijdelijk was tijdens het onderzoek, bewust of onbewust, de gevonden resultaten te toetsen aan wat de kerkelijke leer en praktijk inhield. Van het laatste ben ik behoorlijk goed op de hoogte aangezien ik na mijn academische studie in de wis- en natuurkunde gedurende bijna vier jaren de grondslagen van de filosofie en theologie heb bestudeerd als priesterstudent aan het grootseminarie te Warmond van het bisdom Haarlem. Deze opleiding heb ik voortijdig afgebroken. Ik was toen net 26 jaar geworden en gaf op dat moment de voorkeur aan een maatschappelijke carrière.

Voor iemand die onpartijdig naar de eerste jaren van de nieuwe religie kijkt die nog nauwelijks de naam van christendom verdient en nog slechts uit een heel klein aantal min of meer geïsoleerde kernen van enkele tientallen personen bestaat, is het duidelijk: de toekomst van deze religie is onzeker, zo niet zeer twijfelachtig. We weten dat het anders gelopen is en dat het woord successtory op zijn plaats is. We weten ook dat reeds in een vroeg stadium in Klein-Azië de grote doorbraak plaats vond en dat de naam van de apostel Paulus hieraan verbonden is, hoewel de eerlijkheid gebiedt op te merken dat toen Paulus zich tot het nieuwe geloof bekeerde er al sprake was van een

religie rond de verering van de verrezen Heer, Jezus Christus, zoals Paulus zelf in zijn brieven optekent.

Bevindingen van mijn onderzoek

Inleiding

Mijn intensieve bestudering van wat er gebeurde na de dood van Jezus van Nazareth begon in het jaar 1989 toen ik vervroegd met pensioen ging op de leeftijd van zestig jaar. Ik bouwde geleidelijk een behoorlijk uitgebreide bibliotheek op en zocht naar de meest recent verschenen werken.

Sinds de vorige eeuw is er veel serieus onderzoek gedaan en de publicaties daarover zijn beschikbaar, in het nederlands en zo niet in het engels. Het onderzoek naar het ontstaan van het christendom en naar de historische figuur van Jezus van Nazareth heeft thans een multidisciplinair karakter gekregen. Het is niet de bijbeltekst alleen die onderwerp van studie is door middel van literaire tekstkritiek. Wij weten thans veel meer over het jodendom en de situatie in het Midden Oosten ten tijde van Jezus' leven. De (culturele) antropologie en de sociologie geven informatie over culturele en sociale aspecten in samenlevingen van die tijd. Godsdienstwetenschappers dragen bij aan een beter inzicht in het ontstaan van godsdiensten, van belang voor een beter begrip van de ontwikkeling van het christendom. Belangrijke bijdragen worden ook geleverd door historisch en archeologisch onderzoek. De exacte wetenschappen zijn van belang bij dateringkwesties en bij het ontcijferen van tot dusver onleesbare handschriften bv. door middel van spectraalanalyse. Het is het samenbrengen van deze diverse kwaliteiten die het onderzoek verder helpen. Vermelden wij nog de nieuwe bronnen die voor het onderzoek beschikbaar zijn gekomen, zoals de vondst van het evangelie van Thomas in de Nag-Hammadi-bibliotheek in Egypte en de vondst van de Dode Zee rollen.

In een periode van zo'n vijftien jaar heb ik meer dan honderd publicaties van actieve wetenschappers op de verschillende gebieden kunnen aankopen. De laatste jaren moet ik noodgedwongen deze literatuur in de Verenigde staten bestellen, daar onze boekhandel blijkbaar hierin niet geïnteresseerd is. Na een periode van studie van ruim tien jaar begon ik na de eeuwwisseling aan mijn eigenlijke on-

derzoek. In 2005 verscheen mijn eerste boek met als titel *Laat de echte Jezus opstaan*, eerst verkrijgbaar in de boekhandel maar enige jaren later voor iedereen beschikbaar op mijn website. Bewust heb ik voor latere werken deze wijze van publicatie gekozen aangezien het gebruik van de computer als middel om informatie te verkrijgen thans bij de meeste mensen de voorkeur geniet. Nadien zijn nog een aantal boeken en artikelen verschenen.

Als laatste verscheen een samenvattend werk met als titel *Het is een lange weg geweest*. In dit boek vindt u de meest uitgebreide informatie over het onderzoek en tussentijdse conclusies. Een uitgebreide lijst van geraadpleegde literatuur is in dit boek te vinden en wordt aan het einde van het werk dat nu voorligt, opgenomen te samen met een lijst van alles wat door mij gepubliceerd is en voor ieder beschikbaar op mijn website.

Nu volgt een overzicht van de meest relevante zaken die tijdens het onderzoek naar voren zijn gekomen.

De evangelist Johannes bepaalt het beeld dat de kerk van Jezus heeft

Er is zo'n duidelijke discrepantie tussen wat de kerken ons voorhouden over de historische Jezus en het beeld dat te voorschijn komt bij het lezen van de teksten bij de synoptici, de evangelisten Matteüs, Markus en Lukas, dat nader onderzoek naar de historische Jezus niet te vermijden was. Achteraf vraag ik me wel af wat het nut van deze extra inspanning is geweest. Waar blijf je als in een officiële reactie de rooms-katholieke kerk uitspreekt, dat resultaten van een dergelijk historisch onderzoek slechts een beperkte relevantie bezitten. Met een dergelijke uitspraak maakt de kerkelijke leiding een einde aan iedere poging de gelovigen een juister zicht te geven op de persoon die aan de basis van het christelijk geloof heeft gestaan. Ik durf deze uitspraak van de kerk zelfs hypocriet te noemen omdat men tegelijk zelf vast blijft houden aan een beeld van Jezus van Nazareth dat een bedenkelijke historische basis heeft. Men wijst af wat wetenschappelijk gefundeerde onderzoeken hebben aangetoond en houdt zelf vast aan een beeld dat na verloop van tijd ontstond toen in de tweede eeuw het evangelie van Johannes toonaangevend was geworden en bepalend voor de ontwikkeling van de theologie.

In de eerste jaren na het ontstaan van dit evangelie, in de jaren tussen 90 en 130, was dit evangelie niet onbesproken en werd het door velen met argwaan bekeken en zelfs voor een vals evangelie gehouden.¹ De tegenstellingen met de teksten van de synoptici waren te duidelijk om te negeren. Er was een discussie of dit evangelie wel deel moest uitmaken van het Nieuwe Testament. Maar geleidelijk werd het verschil in interpretatie van de mens Jezus tussen de synoptici en Johannes niet meer als zodanig herkend. Dit had te maken met het feit dat tegen bepaalde uitdrukkingen in traditionele joodse teksten, die de synoptici hadden overgenomen, later op een andere manier werd aangekeken dan eerder het geval was geweest. Zo lezen we in het evangelie van Lukas het verhaal over de doop van Jezus in de Jordaan en horen we een stem uit de hemel: 'Gij zijt mijn Zoon, de welbeminde, in U heb ik mijn behagen gesteld (Lk 3,22)'. Met deze woorden spreekt de evangelist zijn geloof uit in de goddelijke zending van Jezus van Nazareth: Hij is de Messias, de gezalfde.

Voor joden was het gebruik van de uitdrukking 'zoon van God' om de relatie tussen de koning (de gezalfde) in Israël en Jahweh te beschrijven heel normaal. Hij was Gods zoon, door hem uitverkoren: 'Heden heb ik u voortgebracht' zingt de psalmist bij de installatie van een nieuwe koning en zingt nu nog steeds het koor in de kerstnacht, waarin de geboorte van Jezus Messias wordt herdacht! Dat deze woordkeuze in een latere fase in de ontwikkeling van de jonge religie niet meer werd begrepen als een betekenisvolle uitdrukking behorende tot de joodse traditie, maakte de weg vrij om de betekenis ervan te begrijpen in de zin waarin de evangelist Johannes over Jezus spreekt. Toen de teksten van de synoptici samen met de brieven van Paulus en het Johannes-evangelie als één bundel werden uitgegeven, werden de teksten bij de synoptici gelezen vanuit de optiek van Johannes. Hiermee was het pleit gewonnen voor de visie van deze evangelist.

¹ Elaine Pagels. *Ketters en rechtgelovigen. De strijd om de ware leer in het vroege christendom*, Service 2003, blz 31 e.v.

Voor de meeste christenen is de 'historische Jezus' de Jezus-figuur zoals hij beschreven staat in het evangelie van Johannes: mens en God tegelijk. 'Hij is de weg, de waarheid en het leven, één met God, zijn Vader. Het Credo van de zondag spreekt het geloof in deze God-mens uit'. Op deze manier is alles wat over de verrezen Heer gezegd wordt, al aanwezig in de mens Jezus van Nazareth. De evangelieteksten worden dan waarheidsgetrouwe verhalen over deze mens en zo wordt historie een levende actualiteit. Dit maakt het evangelie tot het meest unieke geloofsdocument van het christendom. In de mens Jezus herkent de gelovige 'God met ons'.

Maar nu stel ik een vraag die beantwoord moet worden door de kerken. Wat zijn de gevolgen voor de geloofsleer en de geloofspraktijk als inderdaad Jezus van Nazareth slechts mens geweest is. Als de historische Jezus slechts mens geweest is, ontvalt aan het evangelie van Johannes de historische basis. Dit kan het christendom zich niet veroorloven wegens de bestaande geloofspraktijk, in pastoraat en liturgie, die juist zijn grondslag en betekenis vindt in dit evangelie. De inhoud van het evangelie van Johannes heeft een dermate diepe stempel gedrukt op de geloofspraktijk, dat zonder dit evangelie het christendom feitelijk zijn basis verliest. Door prioriteit te geven aan het evangelie van Johannes, heeft het christendom de weg naar een ontkenning van de goddelijkheid van de mens Jezus van Nazareth afgesloten. Voor mij betekent deze conclusie dat de toekomst van het christendom een hachelijke zaak is geworden en staat of valt met het geloof in de goddelijkheid van de mens Jezus van Nazareth!

Nederigheid en geen arrogantie is op zijn plaats

Vaak heb ik gearzeld, steeds weer opnieuw, om door te gaan met het onderzoek naar het ontstaan van het christendom en wat ik zie naar waarde te beoordelen. Wat is de zin van een onderzoek, hoe serieus ook van opzet, als het resultaat niet verder komt dan de studeerkamer en hooguit enkele rimpels veroorzaakt in de vijver van zelfgenoegzaamheid van de vele christelijke kerken. Kerken schermen zichzelf af voor serieuze kritiek door te wijzen op de goddelijke oorsprong van hun religie, die wel is waar een basis in de wereld van mensen heeft maar die naar hun overtuiging in wezen zijn waarde en erkenning aan God ontleent. Dit is in zekere zin juist. Het is daarom ook nooit mijn bedoeling het christelijk geloof onderuit te halen, blij-

vend verbonden als ik me voel met de eeuwenlange traditie die begonnen is met de oorsprong van de joodse religie en die via Jezus van Nazareth breed is uitgewaaid in een delta van christelijke kerken. Ik voel me daar thuis maar ben me er meer dan ooit van bewust dat nederigheid en geen arrogantie past bij de leiders in de christelijke kerken. Waar zij wijzen op de aanwezigheid van de werkzame geest van God in hun gemeenschap staan ze in hun gelijk maar waar zij denken dat zij de bezitters zijn van de ene goddelijke waarheid, vergissen zij zich deerlijk. Laten zij de geschiedenis van hun eigen christelijke gemeenschap maar eens goed bestuderen. De geschiedenis van een religie verloopt meestal niet langs een gladde rechte lijn in één richting maar vertoont vaak breuken die leiden tot vertakkingen en afsplitsingen die daarna hun eigen weg vervolgen. Zulke breekpunten wijzen op bepaalde omstandigheden van plaats en tijd die te samen met het optreden van inspirerende personen zorgen voor een nieuw elan in de zoektocht van de mens naar zingeving en verlossing. Het eerste breekpunt in de geschiedenis van de jonge christelijke religie vond plaats op het moment waarop de historische Jezus na zijn dood postuum werd opgewaardeerd tot de Godmens Jezus van Nazareth. Door deze beslissing werd ook de breuk met de joodse religie definitief en werden joden als God-moordenaars beschouwd, en of ze dat geweten hebben! Tegelijk echter zorgde deze overtuiging voor een ongekende religieuze explosie: 'God zelf heeft zijn eigen zoon naar de wereld gezonden om aan het kruis te boeten voor de zonden van de mensheid en de hemel te openen voor hen die in hem geloven'. Een fictie maar wel één met een geweldige impact! Als u dit leest, zult u misschien niet kunnen begrijpen dat ik mezelf nog steeds als een belijdend christen beschouw. Jaren geleden zou ik inderdaad nooit op deze gedachte zijn gekomen.

Maar des te duidelijker ik inzie dat religie voor een groot gedeelte uit de mens zelf komt, door de mens zelf wordt gedefinieerd, des te gemakkelijker accepteer ik ook dat tegenstrijdigheden onlosmakelijk verbonden blijven met wat de mens tot stand brengt. De historische Jezus en de Jezus van het geloof zijn niet dezelfde maar de eerste is nadrukkelijk verbonden met de tweede door de zekerheid die het christendom heeft dat God hem na zijn dood heeft verheven zodat iedere tong zou belijden tot eer van God, de Vader: Jezus Christus is

de Heer. Mag ik mezelf, levend vanuit deze overtuiging, christen blijven noemen?

Mythevorming rond de mens Jezus

Op het grensvlak van de overgang van het Oude naar het Nieuwe Testament, staat Jezus van Nazareth. Behorend tot het Oude Testament, geboren uit joodse ouders en jood te midden van zijn landgenoten, wordt hij na zijn dood de verrezen Heer, Jezus-Christus, het icoon van God in het Nieuwe Testament. Het christendom heeft het beeld van de transcendente en toch nabije God van de joden overgenomen maar heeft tegelijk zich aangepast aan de gebruiken en de behoeften van mensen om hun geloof in menselijke beelden uit te drukken. In de ontwikkeling van nieuwe religies is mythevorming niet weg te denken maar zelfs onontbeerlijk. Bij het joodse volk zien wij dit weerspiegeld in de grote verhalen rond de bepalende figuren uit haar geschiedenis. Door het principieel afwijzen van de vermenselijking van Jahweh bleef de mythevorming beperkt tot mensen alleen en heeft het nooit Jahweh tot middelpunt ervan gemaakt. Door de centrale aandacht die Jezus als de verrezen Heer in de nieuwe religie kreeg en door de sterke invloed van de heidense omgeving, was het bijna onvermijdelijk, dat aan de mythevorming ook de mens Jezus niet zou kunnen ontkomen. Wat bij de joden niet mogelijk was, vond wel plaats in het christendom. Het christendom heeft God een menselijk gezicht gegeven door de mens Jezus met goddelijke waarheid te bekleden.

De kerkelijke leer staat op gespannen voet met de rede

Het paradijs, de erfzonde en de verlossing door de kruisdood van Jezus van Nazareth, deze drie zijn onlosmakelijk verbonden met elkaar. *'Men kan de openbaring van de erfzonde niet aantasten zonder afbreuk te doen aan het mysterie van Christus'*, lezen wij op blz. 93 van de Katechismus van de katholieke Kerk.¹ Door ongehoorzaamheid aan het gebod van God door onze stamouders, kwam de zonde

¹ Katechismus van de katholieke Kerk, Secretariaat Rooms-katholiek Kerkgenootschap. Utrecht uitgave 1995, blz. 90 e.v.

in de wereld en met de zonde van de eerste mensen kwam er een einde aan de paradijselijke toestand. Was eerst de mens onsterfelijk, nu onderging hij hetzelfde lot van al de levende wezens om zich heen. De zonde van de eerste mens werd doorgegeven aan zijn nakomelingen, die, hoewel er geen sprake was van een persoonlijk vergrijp, werden belast met de gevolgen van deze zonde. De kerk ziet hierin de verklaring voor het bestaan van de zonde in de wereld. *'Door de ongehoorzaamheid van één mens werden allen zondaars'*, zegt Paulus in Rom. 5,19 én *'Zoals de fout van één leidde tot veroordeling van allen, zo leidde de gerechte daad van één alleen tot vrijspraak en leven voor allen'*. Zonder de verlossing door de kruisdood van Jezus en de doop in zijn naam blijft de mens in zonde. Vanaf de tijd van Augustinus is de leer der erfzonde wezenlijk voor het christelijk geloof.

Na twee duizend jaar christendom is er niets veranderd in de wijze waarop de kerk tot zijn gelovigen spreekt over de inhoud van de geloofsschat. Het feit, dat de kerkelijke leeruitspraken zijn ontstaan in een tijd met een wezenlijk ander mens- en wereldbeeld heeft geen invloed gehad in de wijze waarop de gelovige in onze tijd benaderd en toegesproken wordt. Dezelfde woorden, dezelfde beelden worden nog steeds gebruikt in liturgie en preek. De erfzonde en de maagdelijke geboorte van Jezus blijven hoekstenen van het geloof. Vasthouden aan de erfzonde, in de oude en bestaande formulering, frustreert het intellect. Hoe is het toch mogelijk, dat de kerkelijke leer nog steeds op gespannen voet blijft staan met de rede, het verstandelijk denkvermogen van de mens? Hoe kan ik de leer van de kerk een plaats geven in een wereldbeschouwing die zo wezenlijk verschilt met die van vroeger?

De evolutietheorie die een rationele verklaring geeft voor het ontstaan van de verschillende soorten in de natuur, waar ook de mens een product is van een lange evolutionaire ontwikkeling, heeft terecht een schok in de kerken te weeg gebracht. De zondeval vanuit een paradijselijke toestand, komt hierdoor ter discussie te staan en met de ontkenning van de zondeval ook de noodzaak van de verlossing, het fundament van het christelijk geloof. Dit probleem is in de kerken niet bespreekbaar. Dat aan de begrippen erfzonde en verlossing uiteindelijk een nieuwe inhoud gegeven moet worden, lijkt onvermijdelijk. De theorie van de evolutie maakt duidelijk, dat de erf-

zonde meer gezien moet worden in samenhang met onze primitieve oorsprong, gekarakteriseerd door een voortdurende *struggle for life*, waarin aanpassing door middel van verdere evolutie het voortbestaan van de soort veilig moet stellen. Tot nu toe heeft de kerk nog niet de moed gehad deze realiteit onder ogen te zien. Het stilzwijgen van de kerk in een tijd, waarin de evolutietheorie in wetenschappelijke kringen kan rekenen op algemene instemming, is veelbetekend. Het valt echter niet te ontkennen, dat er aan de leer van de erfzonde en de verlossing heel wat vast zit. De kerkelijke leiding beseft, denk ik, heel goed wat het betekent voor het bouwwerk dat opgetrokken is op het fundament van erfzonde en verzoening. Valt het fundament weg, dan komt in een kettingreactie de gehele geloofsleer ter discussie te staan, tenminste als men hieronder verstaat het geheel aan dogma's dat in de loop der eeuwen is geformuleerd. Pijnlijk duidelijk wordt het dan dat het rooms-katholicisme een dogmatische godsdienst is en dit in tegenstelling tot de joodse religie.

De kerkelijke leiding blijft zijn volle aandacht richten op het in stand houden van het bouwwerk dat opgetrokken is in oude tijden. Zelfs het concilie van de jaren zestig in de vorige eeuw heeft in de houding van de kerk geen wezenlijke verandering aangebracht.

Afgezien van het al of niet bestaan van zo iets als een erfzonde die als een persoonlijke last op ieder van ons drukt, verbaast het mij steeds meer hoe men kritiekloos de relatie tussen zonde en verlossing met in bloed gedrenkte woorden en beelden blijft beschrijven, die doen denken aan de tijd waarin men door middel van bloedige offers de goden trachtte te versoenen.

Is het echt noodzakelijk van een vergevingsgezinde God een haatdragende God te maken door hem omlaag te trekken tot ons eigen niveau? Is het hem niet toegestaan zonder meer te vergeven, wat wel van ons gevraagd wordt, maar moet hij per se het bloed van zijn eigen zoon, Jezus, opeisen als genoegdoening voor zo iets als een erfelijke belasting van het menselijk geslacht? Het tegenargument van de kerk is mij maar al te goed bekend: *'Juist daaruit blijkt het mysterie van Gods goedheid, dat hij zelfs zijn eigen zoon niet heeft gespaard om ons te redden'*. Ik vind dit argument hier niet op zijn plaats en getuigen van een gebrek aan logisch denken.

De twijfelachtige apostolische traditie

Met hand en tand verdedigt de kerk de zgn. *apostolische traditie*: de overtuiging dat alles direct teruggaat op Jezus en zijn apostelen. Volgens de kerk is er sprake van een continue lijn die van Jezus naar de apostelen leidt en vandaar naar hun opvolgers, de bisschoppen en onder hen de paus, de opvolger van Petrus. De kerk beroept zich voor deze overtuiging op de evangelist Lukas die naast een evangelie ook een vervolg heeft geschreven met als titel *De Handelingen van de Apostelen*. Het is Lukas die in de Handelingen het begin van de kerk beschrijft op een manier zoals men dat in kerkelijke kringen zo graag ziet. Hij beschrijft de gebeurtenissen die plaats vonden op het eerste Pinksterfeest, de stichtingsdag van de Kerk, en wat daarna gebeurde in Jeruzalem en de directe omgeving. Hij besteed enkele hoofdstukken aan het gebeuren in Palestina en beschrijft daarna de missiëring in Klein-Azië met speciale aandacht voor de plaatsen Antiochië en Rome, het centrum van het romeinse rijk. In de Handelingen volgt hij als het ware de missietochten van Paulus op de voet.

Er is reden genoeg om speciaal aandacht te schenken aan de persoon van Lukas, omdat door de eeuwen heen de gelovigen zijn onderricht over het ontstaan van het christendom met behulp van wat te lezen is in de eerste hoofdstukken van de Handelingen. Het beeld dat Lukas ons schetst, is het beeld dat de kerk ons elk jaar weer voorhoudt tijdens de lezingen in de liturgie na Pasen. Er wordt rijkelijk geput uit de Handelingen om de gelovigen voor te houden hoe het christendom in de eerste jaren na de verrijzenis van Jezus gestalte kreeg. Dit beeld is bepalend voor het geloof van de doorsnee christen en dit is blijkbaar ook de bedoeling geweest van Lukas. Het maakt duidelijk, dat vanaf het prille begin de kerk er staat: zo vast als een huis, weet wat zij wil en al een zekere structuur heeft. Beter kan het niet! Maar hoe betrouwbaar is de beschrijving van Lukas? Nu de kerk zich zo duidelijk uitspreekt over het belang van de figuur Lukas, zijn we verplicht onze aandacht te schenken aan deze auteur. Wie was Lukas, was hij van joodse afkomst, waar leefde hij en in welke tijd begon hij te schrijven? Zijn persoonlijke omstandigheden zullen zeker van invloed zijn geweest op zijn visie en daardoor op zijn werk als evangelist. Het zal u bekend zijn dat alle evangeliën bekende figuren uit de eerste christentijd als auteur hebben. Het is echter de overtuiging van de meeste exegeten, dat de namen van de werkelijke schrijvers

onbekend zijn! Dit hangt onder meer samen met het feit dat een evangelie niet in één keer werd geschreven maar ontstond tijdens een lange reeks van bijdragen van meerdere personen, met voortdurende verbeteringen en redactionele activiteiten. Na verloop van tijd heeft een eindredacteur voor de definitieve tekst gezorgd die naamloos werd gepubliceerd. In de leemte van de naamgeving is door de vrome fantasie van het gelovige volk voorzien door de keuze van bekende namen uit de eerste christentijd. De naam Lukas komt voor in de brieven van Paulus en in De Handelingen maar deze informatie leert ons niets over de werkelijke auteur van dit evangelie. De tijd van ontstaan van dit evangelie en de Handelingen is, volgens de overtuiging van moderne exegeten, waarschijnlijk omstreeks het jaar 90, en de plaats van ontstaan ergens in Klein-Azië/Griekenland.

Lukas schreef zijn tweedelig werk tegen het einde van de eerste eeuw, een tijdspanse van ongeveer een zestigtal jaren scheidt hem van de gebeurtenissen die aan het begin staan van het christendom. Vreemd genoeg is het alleen Lukas die ons iets vertelt over wat er gebeurd moet zijn na de Hemelvaart van Jezus. Waar vond Lukas de informatie die de basis vormt voor zijn eerste hoofdstukken in de Handelingen? De andere evangelisten beperkten zich tot de verrijzenis en spraken niet, wat ons moet verbazen als we het verhaal bij Lukas lezen, over wat daarna gebeurde op het Pinksterfeest. Dat Markus en Matteüs niets vermelden is opvallend omdat beide evangelisten, en in ieder geval gemeenteleden van Markus, deze gebeurtenis van dichtbij meegemaakt moeten hebben.

Besef goed, dat Lukas pas met schrijven van zijn tweedelig werk begon toen het christendom al meer dan vijftig jaar eerder zijn opwachting in Klein-Azië had gemaakt. Feitenkennis is nodig om een goed zicht te krijgen op wat er in de eerste jaren na de dood en verrijzenis van Jezus gebeurde. Het verhaal in de Handelingen van de Apostelen van de hand van Lukas over het eerste Pinksterfeest in Jeruzalem en over de verbreiding daarna van het nieuwe geloof is geen betrouwbare bron voor een juiste geschiedschrijving. Het feit alleen al dat Lukas waarschijnlijk begon met schrijven ongeveer 60 jaar na de dood van Jezus, doet afbreuk aan de historische betrouwbaarheid van zijn werk. Een globaal verhaal kunnen we van hem verwachten en niets meer. We willen een getuigenis uit de eerste hand van iemand die alles van nabij heeft meegemaakt. Een dergelijke getuige

hebben we in de persoon van de apostel Paulus wiens brieven de informatie bevatten over wat plaats vond in Klein-Azië en met hier en daar wat informatie over wat gebeurde in Jeruzalem maar niets over het ontstaan van de nieuwe religie tijdens het Pinksterfeest. De feitenkennis van Lukas kan alleen berusten op wat hij uit de brieven van Paulus kon afleiden en zoals we weten was Paulus in het begin een bestrijder van het nieuwe geloof en geen getuige van het ontstaan ervan. Het Pinksterverhaal geeft feitelijk weer hoe Lukas zich het begin van het christendom heeft voorgesteld en mist een historische basis. In het verdere verloop in de Handelingen zal Lukas afgaan op de informatie die te vinden is in de brieven van Paulus. Deze informatie, hoe beperkt ook, was genoeg voor Lukas, die een ervaren en begaafde auteur was die weet had van de bekende technieken waarover schrijvers in die tijd beschikten om leemten in hun feitenkennis op te vullen door gebruikmaking van bekende, steeds terugkerende verhaalvormen.

Waarom voelde Lukas zich verplicht na het schrijven van zijn evangelie ook nog een verhaal te schrijven over de eerste jaren van het christendom in Klein-Azië? Of zou ik de vraag anders moeten stellen: waarom voelde Lukas zich genoodzaakt zijn verhaal in de *Handelingen* te laten voorafgaan door een evangelie met Jezus als hoofdpersoon? Waarop ligt bij hem de nadruk? Waar gaat zijn echte belangstelling naar uit? Het is duidelijk dat de ontwikkeling van het christendom in Klein-Azië hem bijzonder boeide, hij voelde zich duidelijk betrokken bij wat daar gebeurd was en nog steeds gebeurde. Plaatsen we Lukas ergens in Klein-Azië in een tijd na de missionering van Paulus en zijn dood in Rome, dan ligt het voor de hand dat wat daar was gebeurd voor Lukas het echte christendom was en dat daar tevens het echte centrum van de nieuwe religie was te vinden. Niet Jeruzalem maar Antiochië en Rome waren de plaatsen waar het gebeurde. Maar Lukas beseftte ook heel goed dat alles was begonnen in Palestina, het thuisland van de joden, waar Jezus van Nazareth met zijn zoektocht naar het Rijk Gods een beweging in gang had gezet die niet te stoppen was. Was de beweging in Palestina in het begin een typisch joodse aangelegenheid, in de Hellenistische steden in Klein-Azië vonden de ideeën van Jezus gretig aftrek zowel bij de joodse immigranten die zich thuis voelden in de Hellenistische cultuur als ook bij anderen die op zoek waren naar nieuwe zingeving. Wat daar

plaats vond, deed denken aan een wervelwind die alles in beweging bracht wat los zat. In een ongelooflijk korte tijd was de christelijke beweging een religie geworden, wat niet gebeurde in het thuisland van de joden waar de Jezus-gemeenten niet dat karakter vertoonden. Lukas beseftte heel goed dat een religie een verhaal nodig had, een levensbeschrijving van de stichter waarin al vanaf de geboorte duidelijk werd hoe bijzonder hij was.

Waarom wilde Lukas een eigen verhaal over Jezus schrijven als hij toch al het evangelie van Markus kende? Lukas vond het verslag van Markus waarschijnlijk te kort schieten. Bij Markus komt Jezus niet goed voor het voetlicht, omdat Markus voortdurend bezig is zijn eigen problemen op te lossen die te maken hebben met de gemeente waarvan hij de voorganger was. Al zijn aandacht gaat uit naar het zeker stellen van de eigen identiteit van zijn gemeente waarbij de positie van Jezus als Messias van wezenlijk belang is. Voor Lukas was dit allemaal verleden tijd, het heden en de toekomst waren van belang. Met de hem bekende gegevens: het evangelie van Markus en het zgn. *Q*-document¹ dat de kern van de prediking van Jezus bevat, heeft Lukas een verslag geschreven over het leven van Jezus en hij deed dat met flair zoals o.a. blijkt uit de bekende kerstvertellingen. Het verslag is naar klassiek gebruik uit die tijd een verhaal dat men een *Leven* noemt, een gebruikelijke verhaalvorm voor de beschrijving van het leven van beroemde personen. Lukas heeft de vrijheid genomen om met de gegevens die hem ter beschikking stonden een beeld te schetsen waarin hij een eigen interpretatie gaf die paste binnen de context van zijn tijd. We weten nu wat we van Lukas mogen verwachten. Vanaf het begin in zijn evangelie heeft hij gewezen op de betekenis van Jezus in een bredere wereld dan de beperkte joodse samenleving. Hij heeft Jezus wel centraal geplaatst in de joodse heilsgeschiedenis maar voor hem is het jodendom slechts het startpunt. In hoofdstuk 4 van zijn evangelie ontnemt hij de joden de bevoorrechte positie die zij van oudsher bezitten en wijst deze toe

¹ Het *Q*-document, ook wel *Het verborgen Evangelie* genoemd, is het oudste geschreven document dat informatie geeft over de prediking van Jezus. De originele tekst is verloren gegaan maar was bekend bij de evangelisten Matteüs en Lucas. Zij hebben de tekst van *Q* in hun evangelie verwerkt, zie later.

aan de (heidenen) volgelingen van Jezus in zijn eigen (Lukas) tijd. Hiermee heeft de evangelist zich aan ons voorgesteld als een opponent van een nieuwe tijd. Deze uitgangspunten van Lukas moeten we steeds goed in gedachte houden en wijzen hem een plaats toe in een tijd waarin Jezus al een persoon is geworden uit het verleden.

Ter verduidelijking nemen we hier een gedeelte over uit een studie van mij over de evangelist Lukas¹.

HET BEGIN VAN HET OPENBARE LEVEN VAN JEZUS ZOALS LUKAS HET IN BEELD BRENGT

Lukas ging uit van wat hij vond in de tekst van de evangelist Markus maar hij heeft niet slaafs gekopieerd wat hij bij Markus vond. Markus stond dichterbij de tijd van Jezus dan Lukas. Hij leefde nog sterk vanuit zijn joodse achtergrond en voor hem stond het belang van zijn eigen gemeente voorop. Een gemeente die nog op zoek was naar de bevestiging van een eigen identiteit, zeker toen de verhouding met de joodse gemeenschap onder druk kwam te staan. We zien dit terug in de wijze waarop Markus vanaf het begin de figuur van Jezus beschrijft. Markus trekt daarbij alle registers open om aan te tonen dat Jezus de verwachte Messias is. Dit geeft aan de positie van zijn gemeenschap een bijzondere basis. Voor Lukas was dit vanzelfsprekend. Voor hem was Jezus de Messias, maar een Messias met een betekenis die de grenzen van de joodse religie ver overschreed. Het verschil in visie wordt dus gedeeltelijk verklaard door de verschillende omstandigheden van tijd en plaats waar beide evangelisten mee te maken hadden, maar zeker zullen ook de persoonlijke eigenschappen van beide een rol hebben gespeeld. Lukas was de denker, de man die achter de gebeurtenissen naar een dieper liggende waarheid zocht, een kunstenaar die wars van de historiciteit van het gebeuren zelf, scheppend het gebeuren naar zijn hand zette. Laten we zien hoe Lukas het begin van het openbare leven van Jezus voor ons in beeld brengt.

Het eerste optreden van Jezus

¹ Nog te publiceren op een latere datum.

Na de inleidende hoofdstukken waarin Lukas ons de geboorteverhalen heeft verteld van de hoofdrolspelers Johannes de Doper en Jezus van Nazareth, vervolgt hij in hoofdstuk 3 met de beschrijving van de gebeurtenissen die voorafgaan aan het openbare leven van Jezus. Johannes de Doper wordt aan ons voorgesteld als de stem van een roepende in de woestijn die de weg bereidt voor de komende Messias. Hij doopte in de rivier de Jordaan, een doopsel van bekering tot vergiffenis van zonden. Ook Jezus liet zich door Johannes dopen en we lezen dat de hemel zich opende en de Heilige Geest in de gedaante van een duif op hem neerdaalde en een stem uit de hemel klonk:

Gij zijt mijn Zoon, de welbeminde, in U heb ik mijn behagen gesteld.
(Lk 3,22)

Daarna werd Jezus door de Heilige Geest naar de woestijn geleid waar hij veertig dagen verbleef en door de satan op de proef werd gesteld. Wat er zich toen afspeelde in die eenzame plaats vond Lukas beschreven in het spreuken-evangelie. Terwijl Lukas een uitvoerige beschrijving geeft in hoofdstuk 4, beperkt de evangelist Markus zich tot slechts enkele opmerkingen.

Lukas begint daarna het openbare leven van Jezus met het verhaal dat zich afspeelt in de synagoge van Nazareth¹, terwijl Markus het eerste openbare optreden van Jezus laat plaats vinden in de synagoge van Kafarnaüm. Lukas heeft beide voorvallen verwisseld. Eerst vertelt hij wat er in Nazareth is gebeurd en daarna spreekt hij pas over Kafarnaüm. Wat was de reden van deze verwisseling? Laten we Lukas aan het woord laten.

Lukas begint zijn beschrijving van wat er gebeurt in de synagoge van Nazareth, anders dan Markus, met een tekst uit het boek van de profeet Jesaja (Jes 61,1-2) die luidt:

De geest des Heren is over mij gekomen, omdat Hij mij gezalfd heeft. Hij heeft mij gezonden om aan armen de Blijde Boodschap te brengen, aan gevangenen hun vrijlating bekend te maken, en aan blinden, dat zij zullen zien; om verdrukten te laten gaan in vrijheid, om een genadejaar af te kondigen van de Heer. (Lk 4,18-19)

¹ Lk 4,16 e.v. zie ook Mk 6,4 e.v.

Daarna merkt Jezus op: 'het Schriftwoord dat gij zojuist gehoord hebt, is thans in vervulling gegaan' (Lk 4,21). Jezus geeft hiermee zijn visitekaartje af. Iedereen is onder de indruk van zijn optreden en verbaast zich over zijn woorden zo vol van genade zoals de tekst dat zo mooi omschrijft. En de mensen in de synagoge verwonderen zich over de wijsheid van Jezus en vragen zich vol verbazing af: *'is dit niet de zoon van Jozef?'*

Dit korte zinnetje is het enige dat herinnert aan de meer uitvoerige beschrijving door Markus (in Mk 6,2 e.v.) van de familieachtergrond van Jezus die blijkbaar het ongenoegen, en ongeloof, oproept bij de bezoekers van de synagoge in Kafarnaüm. Men kan zich niet voorstellen dat de simpele achtergrond van Jezus past bij wat hij pretendeert te zijn.

Lukas heeft geen enkele behoefte deze gedachtelijn te volgen. Hij zoekt alleen naar een opening die hem de kans geeft zijn standpunt, zijn visie over de veranderde, nieuwe positie van de joden kenbaar te maken. Volgens hem is er een einde gekomen aan de bevoorrechte positie van de joden door de komst van Jezus van Nazareth. Hij brengt dit als volgt onder woorden:

Natuurlijk zult gij Mij dit spreekwoord voorhouden: Geneesheer, genees uzelf. Doe al wat, naar wij hoorden, in Kafarnaüm gebeurd is, nu ook hier in uw vaderstad. Maar Hij gaf er dit antwoord op: 'Voorwaar, Ik zeg u: geen profeet is heilzaam voor zijn eigen vaderstad'. (Lk 4,23b-24)

En het is waar wat Ik u zeg: in de tijd van Elia immers, toen de hemel drie jaar en zes maanden gesloten bleef en een grote hongersnood uitbrak over het hele land, waren er veel weduwen in Israël; toch werd Elia tot niemand van hen gezonden, behalve tot een weduwe in Sarepta in het gebied van Sidon. En in de tijd van de profeet Elisa waren er vele melaatsen in Israël; toch werd niemand van hen gereinigd, behalve de Syriër Naäman. (Lk 4,25-27)

Jezus (dus eigenlijk Lukas) citeert blijkbaar deze passages uit het Oude Testament, om aan te tonen, dat reeds toen al werd voorzien, dat de heidenen op de duur de bevoorrechte positie van de joden zouden overnemen. Het betreft hier twee verhalen uit de boeken 1 en 2 Koningen, namelijk 1Kn 17,1-16 en 2Kn 5,1-14.

Let wel: het is Lukas die Jezus deze woorden in de mond legt. Het verslag bij Lukas laat een vreemde indruk bij mij achter. Het is een gekunsteld verhaal dat een tekst van Markus gebruikt om een tirade tegen de joden te beginnen die niets te maken heeft met de tekst van Jesaja die zo juist door Jezus is voorgelezen, terwijl twee gebeurtenissen uit de tijd van de profeten Elia en Elisa er met de haren worden bijgesleept. Een buitenstaander die dit verhaal voor het eerst leest, zal er niets van begrijpen. Wil het verhaal bij de lezer enigszins geloofwaardig overkomen dan moet Lukas vervolgens de joden in de synagoge nu furieus laten reageren zoals u dat ook in de tekst kunt lezen¹:

Toen zij dit hoorden, werden allen die in de synagoge waren, woedend. Ze sprongen overeind, joegen Hem de stad uit en dreven Hem voort tot aan de steile rand van de berg waarop hun stad gebouwd was, om Hem daar in de afgrond te storten. Maar Hij ging midden tussen hen door en vertrok. (Lk 4,28-30)

Lukas was duidelijk niet goed op de hoogte met de lokale situatie ter plaatse. Er was geen sprake van een stad, het was amper een dorp en eerder nog een gehucht van slechts enkele honderden inwoners gelegen in de lagere heuvels van zuidelijk Galilea. Het dorp was niet gebouwd op een steile berghelling maar lag in de vlakte zoals uit opgravingen ter plaatse blijkt.²

We weten nu wat we van Lukas mogen verwachten. Vanaf het begin in zijn boek heeft hij gewezen op de betekenis van Jezus in een bredere wereld dan de beperkte joodse samenleving. Hij heeft Jezus wel centraal geplaatst in de joodse heilsgeschiedenis maar voor hem is het jodendom slechts het startpunt. In hoofdstuk 4 ontnemt hij de joden de bevoorrechte positie die zij van oudsher bezitten en wijst

¹ Lukas beschouwt de positie van de joden vanuit een andere optiek; hun positie is niet meer die van vroeger en dat moet steeds goed duidelijk gemaakt worden. Ik wijs hierbij op de (gespeelde) agressie van de bezoekers van de synagoge van Nazareth nadat Jezus (Lukas) heel duidelijk gezegd had wat zijn gedachten waren.

² John Dominic Crossan & Jonathan L. Reed, *Excavating Jesus. Beneath the Stones, Behind the Texts*, HarperCollins Publishers 2001, blz 71..

deze toe aan de (heidenen) volgelingen van Jezus in zijn eigen (Lukas) tijd. Hiermee heeft de evangelist zich aan ons voorgesteld als een opponent van een nieuwe tijd. Deze uitgangspunten van Lukas moeten we steeds goed in gedachte houden. Tot zover een tekstgedeelte uit mijn studie over Lukas.

Klein-Azië is de bakermat van het christendom

Dat de boodschap van Jezus de tijd heeft overleefd, is voornamelijk te danken aan de specifieke omstandigheden van tijd en plaats die optimaal in het voordeel van de nieuwe beweging werkten. Klein-Azië was in de eerste eeuwen een smeltkroes van verschillende culturen en juist dit gebied is de bakermat geworden van de *nieuwe religie in de vorm die uiteindelijk bepalend is geweest voor het tegenwoordige christendom*.

Het christendom heeft veel te danken aan de joden. Het is niet onvoorbereid en zonder geestelijke bagage op weg gegaan om in een groots avontuur de wereld te veroveren. Het jodendom had de weg voor de christenen geplaveid door hun verbreiding in het Romeinse Rijk en de aantrekkingskracht die van hun ideeën en manier van leven uitging. In de tijd van Jezus was een aanzienlijk aantal inwoners uit het Romeinse imperium in aanraking gekomen en onder de indruk geraakt van het rijke joodse gedachtegoed met zijn sociale gerechtigheid en hoge morele normen en waarden. De joodse kernen in het Romeinse Rijk werden een uitvalbasis voor de nieuwe religie. Het aantal joden en sympathisanten wordt in een boek van Arthur Hertzberg op blz. 94 geschat op tussen de zeven en tien miljoen, ongeveer 10% van de totale bevolking van het Romeinse Rijk.¹ Hij beroept zich hiervoor op de historicus Salo W. Baron.² Dit is een ongehooflijk hoog percentage.

De bewondering voor de joodse religie werd getemperd door de bijna onneembare hindernis gevormd door de joodse wet die in zijn

¹ Arthur Hertzberg and Aron Hirt-Manheimer, Joden. Identiteit en karakter van een volk, Ambo Amsterdam en Icarus Antwerpen 1998.

² Salo Wittmayer Baron, A Social and Religious History of the Jews, New York 1952, 1:170.

praktische uitwerking een grote belemmering inhoudt voor niet-joden om het volledige jood-zijn te beleven. De joodse wet spreekt zich namelijk niet alleen uit over een religie. De joodse wet is tegelijk het fundament van de joodse gemeenschap. De joodse godsdienst is etnisch gebonden en de joodse wet bakent de sociale grenzen van een volk af, bepaalt wat buiten en wat binnen is. Een volledige aanvaarding van de joodse religie betekent aanvaarding van de joodse wet met zijn vele rituele verplichtingen, zijn spijswetten en de besnijdenis.

De grote steden waren de plaatsen waar de vorming van de nieuwe religie gestalte kreeg. In de omvangrijke joodse diaspora's, in steden zoals Antiochië in Klein-Azië, Alexandrië in Afrika en Rome in Italië, waren de joodse intellectuelen te vinden die met hun kennis van de heilige boeken uit hun geschiedenis deze wisten te interpreteren met het oog op Jezus van Nazareth. Antiochië is waarschijnlijk de eerste plaats geweest waar het christendom in Klein-Azië vaste voet aan de grond kreeg.

Niet alleen heeft het christendom rijkelijk uit het joodse erfgoed geput, waarvan ook de sociale wetgeving in de westerse wereld nog steeds getuigt maar het heeft ook de sympathie van de romeinse wereld voor het jodendom naar zich toegetrokken. Het was een godsdienst met een sterk sociaal gezicht, met de zedelijke waarden en normen van de joodse ethiek maar dan zonder de verplichtingen van de joodse wet. De kerk die in de tijd van Constantijn het Romeinse Rijk ging veroveren, was een kerk met een leer die wonderwel paste binnen de hellenistische cultuur en met een structuur afgeleid van het rijk van de keizerlijke toezichthouder.

De kerk: een autoritaire organisatie

Het blijven vasthouden van de kerkelijke leiding aan overtuigingen die in de eerste eeuwen werden geformuleerd, vindt plaats in een kerkelijke structuur die vorm gekregen heeft in de tijd van het romeinse keizerrijk. Zoals de keizer met vaste hand in een gelaagde structuur van verantwoordelijkheden, een stevige grip op zijn onderdanen had, zo heeft de kerk door de eeuwen heen blijvend zijn gelovigen in het gareel gehouden. Er is niet veel veranderd. De kerk is en blijft een autoritaire organisatie. Ontwikkelingen die onze sa-

menleving een wezenlijk nieuw gezicht hebben gegeven, zijn grotendeels aan de kerk voorbij gegaan. Democratie en echte inspraak zijn onbekende begrippen. Vroeger werden afwijkende meningen met ijzeren hand onderdrukt en aanhangers van ketterse overtuigingen zo nodig aan beulshanden overgeleverd, terwijl men zich vandaag de dag beperkt tot een publicatieverbod voor dwarsliggers onder de theologen. Maar de overheersende opvatting van de kerkelijke leiding blijft nog altijd dezelfde: volgzzaamheid en gehoorzaamheid zijn de trefwoorden waarmee het ideale gedrag van gelovigen beschreven wordt. Het kerkvolk vormt een kudde die zonder een goede leiding van paus en bisschoppen verloren gaat, dat is nog steeds de gangbare opvatting.

De oudste Bronnen van het geloof

Inleiding

De gemeenschap in de tijd van Jezus was een samenleving waar mensen lezen noch schrijven konden met uitzondering van een zeer kleine elite die geletterd was en in dienst stond van de overheid en de religieuze leiders en die ook zorgde voor de schriftelijke vastlegging van belangrijke zaken zoals handelscontracten. Het gesproken woord was feitelijk de enige vorm van communicatie tussen mensen. Het geheugen samen met het gesproken woord namen de plaats in van geschreven teksten. Van mond op mond werd informatie doorgegeven. Wijzelf zijn door alle andere mogelijkheden die ons ter beschikking staan, niet meer in staat op efficiënte wijze vele verschillende dingen zó in ons geheugen op te slaan dat we in staat zijn deze later weer gemakkelijk terug te kunnen vinden. Vroeger waren mensen daarin getraind omdat ze wel moesten. Er waren vele trucjes om complexen van uitspraken, een aantal uitspraken achter elkaar, te onthouden, bv. met behulp van trefwoorden of door verbindingswoorden die het ene verhaal (of uitspraak) met het andere verbonden.

Wil een uitspraak die doorverteld wordt, een jarenlang proces van mondeling doorgeven goed doorstaan, dan moet het over een zekere kwaliteit beschikken: het moet vooral kort zijn en bondig en op een of andere manier aanspreken, de aandacht vasthouden van mensen tijdens het proces van mondeling doorgeven. Een duidelijk voorbeeld

is de volgende uitspraak: *heb je vijanden lief*. Een dergelijk uitspraak is schokkend, tegendraads, een onmogelijkheid: een vijand die je lief hebt is geen vijand meer! Deze uitspraak heeft het proces van mondeling doorgeven overleefd en is ongewijzigd na jaren aangekomen bij een generatie die Jezus niet persoonlijk meer gekend heeft. Het zijn juist de markante uitspraken van Jezus en de korte aansprekende verhaaltjes die de sleet van de tijd hebben overleefd. Geen grote redevoeringen zoals we die in het evangelie van Johannes lezen. Deze kunnen alleen maar zijn gemaakt door de evangelist zelf. Zelfs als een schrijver uit zijn eigen geheugen put omdat hij persoonlijk getuige is geweest, is het onmogelijk na al die jaren nog iets neer te schrijven dat meer is dan de kern van een verhaal.

Een zekere conclusie kunnen we trekken: wat in aanmerking kwam om te onthouden, waren korte markante uitspraken en verhaaltjes van Jezus, die steeds door hem en later door zijn leerlingen werden herhaald en doorverteld. Dat steeds maar weer herhalen speelt een belangrijke rol in een oraal proces.

Verhalen over Jezus waren dus 'van horen zeggen' verhalen totdat ze uiteindelijk schriftelijk werden vastgelegd. De periode tussen de dood van Jezus en het verschijnen van de eerste schriftelijke vastlegging van informatie over hem, wordt de *orale periode* genoemd. Wat in die periode werd rondverteld over Jezus, heeft grote waarde voor het onderzoek naar het ontstaan en het begrijpen van de klassieke evangeliën en voor het onderzoek naar wat gebeurde in de eerste jaren na de dood van Jezus. Pas na vele tussenschakels vonden de eerste schriftelijke vastleggingen plaats waardoor de ruis het uiteindelijk resultaat sterk kon beïnvloeden.

De eerste twee bekende schriftelijke vastleggingen dateren ongeveer uit het jaar vijftig, ongeveer twintig jaar na de dood van Jezus.

Het zijn teksten die in niets gelijken op de ons bekende vier evangeliën. U vindt er geen wonderverhalen in, geen gebeurtenissen uit het leven van Jezus, niets over de apostelen, niets over de kruisdood, niets over de verrijzenis, slechts uitspraken en korte verhaaltjes, meestal in de vorm van parabels, die aan Jezus worden toegeschreven.

Deze twee schriftelijke bronnen zijn de oudste christelijke getuigenissen die we bezitten naast de brieven van Paulus die echter weinig over Jezus kon vertellen, omdat hij hem niet persoonlijk gekend heeft.

Het christendom heeft eeuwenlang alleen weet gehad van de klassieke teksten van de vier evangelisten. Pas in de vorige eeuw is men op de hoogte gekomen van het bestaan van deze twee informatiebronnen. Nu we van het bestaan af weten, verandert er veel in onze kijk op de klassieke evangeliën. De twee verzamelingen zijn minstens twintig jaar eerder ontstaan dan het eerste evangelie, het evangelie van Markus.

Eén van deze schriftelijke bronnen wordt aangeduid met de letter *Q*, de eerste letter van het duitse woord *Quelle* dat bron betekent. *Q* was een op schrift gesteld document dat echter niet in de originele redactie meer bestaat. Het is teruggevonden, verborgen in de teksten van Matteüs en Lukas, het wordt daarom ook *Het verborgen evangelie* genoemd. In Galilea, de streek waar Jezus opgroeide en later predikte, ontstond dit evangelie als een schriftelijk verslag van een groep volgelingen van Jezus en het bestaat slechts uit een groot aantal spreuken, vandaar ook de naam *Spreukenevangelie*, en enkele verhalen, voornamelijk parabellen, die aan Jezus worden toegeschreven. Dit evangelie lijkt in het geheel niet op de ons bekende vier evangeliën die als een roman lezen en het leven, de dood en verrijzenis van Jezus beschrijven. De originele tekst van *Q* is verloren gegaan maar later door wetenschappers gereconstrueerd uit de teksten van de evangelisten Matteüs en Lukas, die blijkbaar wel beschikten over de originele tekst van *Q*.¹ Men is er bovendien in geslaagd de geschiedenis van deze vroegchristelijke groepering te achterhalen en te beschrijven over een periode van ongeveer vijftig jaar tot na de verwoesting van Jeruzalem in het jaar 70.² Deze christelijke gemeente kan ons een schat aan informatie over Jezus leveren.

¹ Het Verloren Evangelie. Onder redactie van Marcus Borg, Meinema Zoetermeer 1997.

John S. Kloppenborg, *Q*, the Earliest Gospel. An introduction to the original stories and sayings of Jesus, Westminster John Knox Press Louisville 2008.

² Burton L.Mack, Wie schreven het Nieuwe Testament werkelijk? Feiten, mythen en motieven, Uitgeverij Ankh-Hermes b.v. Deventer 1997, blz. 53 e.v.

De andere bron is het *apocriefe evangelie van Thomas*. Dit evangelie was verborgen in de grond in Egypte totdat bij opgravingen in de vorige eeuw bij de plaats Nag-Hamaddi kruiken werden gevonden met teksten uit de eerste christentijd, waaronder dit evangelie. Ook dit evangelie bevat geen verslag van het leven en de dood van Jezus maar bestaat enkel uit spreuken (uitspraken) en korte verhaaltjes.

Dat de beide bronnen in de *eerste (oudste) redactie* ongeveer twintig jaar na de dood van Jezus ontstonden, moet ons niet te overmoedig maken, omdat beide verzamelingen een wordingsproces hebben gekend dat langer dan twintig jaar duurde. De kern waarin we geïnteresseerd zijn, komt ongeveer uit het jaar vijftig, dus twintig jaar na de dood van Jezus maar daarna is er nog veel aan toegevoegd, omdat de christelijke gemeenten waarin deze teksten werden neergeschreven hun eigen geschiedenis mee in de tekst hebben ingebracht door uitspraken toe te voegen en deze op de naam van Jezus te zetten. Dit toevoegen gebeurde soms op een wijze waardoor het zicht op de originele (oude) kern werd verduisterd. Wat wel en wat niet van Jezus afkomstig is, wordt door gespecialiseerde exegeten nagegaan. Voor onze kennis van de historische Jezus is de kern van *Q* en Thomas van het grootste belang, daarbij speelt het evangelie van Thomas een controlerende rol door teksten erin te vergelijken met overeenkomstige teksten in het *Q*-document en de vier canonieke evangeliën.

Onder de uitspraken en verhalen over Jezus zijn er een aantal die langs meer dan één weg tot ons gekomen zijn en, *onafhankelijk van elkaar*, schriftelijk werden vastgelegd. *Het spreukenevangelie Q, het evangelie van Thomas en het evangelie van Markus worden als van elkaar onafhankelijke bronnen beschouwd*. In dit verband is het zinvol op te merken, dat uitspraken die als onafhankelijk van elkaar worden beschouwd meestal ook op verschillende manieren zijn geformuleerd. Onafhankelijkheid van bronnen betekent niet dat dit geldt voor alles wat in die bronnen vermeld is. Waar in het ene geval duidelijk sprake zal zijn van onafhankelijkheid zal in een ander geval dit echter niet zo zijn. Neem als voorbeeld uitspraken die tot de gangbare volkswijsheid behoren en dus overal te vinden zijn.

Omdat het verborgen evangelie de kern van de boodschap van Jezus bevat, zullen we hieraan de nodige aandacht moeten geven. Omdat het evangelie van Thomas een onafhankelijke bron is en ook vele

overeenkomsten met het verloren evangelie heeft, moeten we ook de nodige aandacht aan dit apocriefe evangelie besteden.

Het verloren evangelie Q

Jezus was geen leraar die onderricht gaf op een vaste plaats waar hij met zijn leerlingen en andere toehoorders samenkwam. Zijn ouderlijk huis had hij verlaten en hij trok rond door Galilea om het Rijk Gods te verkondigen. Hij leidde dus een zwervend bestaan, al had hij blijkbaar de gewoonte regelmatig terug te keren naar Kafarnaüm. Wat een overgang moet het geweest zijn van een leven in Nazareth in de familiekring naar een leven waar geen plaats meer was voor zekerheden. Deze wijze van leven is in verschillende opzichten van groot belang geweest, niet alleen voor hemzelf maar ook voor zijn toehoorders. Het heeft een stempel op zijn onderricht gedrukt en richting gegeven aan hoe de Q-gemeente na zijn dood zijn werk heeft voortgezet. Tijdens zijn omzwervingen kwam hij in aanraking met de armelijke omstandigheden waaronder velen leefden, zonder een vast inkomen en vaak zonder een vaste woon of verblijfplaats. Zijn ervaring klinkt door in parabels en pittige uitspraken.

Door deze keuze deelde hij voortaan het leven van hen die door omstandigheden aan de rand van de samenleving stonden en was hij in zekere zin één van hen geworden. Levend van wat de voorzienigheid hen onderweg bood, trokken ze voortaan samen op, deelden het voedsel en zochten naar een slaapplek.

Na de dood van Jezus, probeerden zijn volgelingen in Galilea de uitspraken van Jezus over het Rijk van God in praktijk te brengen en gingen hierin erg ver. Na verloop van tijd maakte men gedragsregels voor leden van de groep en stelde deze ook op schrift en men liet Jezus deze regels zelf vertolken. Hij is het die zegt hoe men zich moet gedragen, hoe men met elkaar moeten omgaan en hoe hun houding moet zijn bij het omgaan met anderen van buiten de groep. Het wordt echt interessant als men in een latere fase bij de prediking weerstand ontmoet en er zelfs problemen binnen de eigen kring ontstaan. Dan worden de uitspraken van Jezus soms bedreigend voor degenen die de oorzaak van het onheil zijn maar ook vol aansporing en bemoediging voor hen die niet opgeven. De aanvullingen in de tekst die in de loop van de tijd zo plaats vonden, zijn als lagen om de

oorspronkelijke tekst heen gevouwen, zonder deze aan te tasten, dan weer volgend op, dan weer voorafgaand aan een al bestaande tekst. Het is de onderzoekers gelukt de verschillende lagen te isoleren die passen bij de verschillende stadia in de geschiedenis van de gemeente en zo de geschiedenis van de groep te ontrafelen. De oudste laag van *Q* vertoont nog geen enkele neiging om de woorden van Jezus te beschouwen met een christelijke agenda in het achterhoofd. Men heeft hier de grootste kans erg dicht bij Jezus te zijn.

De tekst van het *Q*-evangelie is verwerkt in de evangeliën van Matteüs en Lukas maar in de Willibrordvertaling van 1978 wordt niet aangegeven waar deze bijdragen in de tekst te vinden zijn. Wel wordt, in de kantlijn, aangegeven waar teksten uit Lukas (Matteüs), die niet afkomstig zijn uit Markus, ook in Matteüs (Lukas) gevonden kunnen worden. In vele gevallen heeft u dan een tekst uit *Q* te pakken. In het boek *The Five Gospels* wordt de verwijzing naar de bron wel in de kantlijn vermeld.¹ In Mack vindt u een overzicht van de plaatsen in het Lukas-evangelie die afkomstig zijn uit *Q*, waarbij een indeling wordt gegeven die verwijst naar de verschillende stadia in de geschiedenis van de gemeente.² Het boekje *Het Verloren Evangelie* geeft wel een volledige tekst maar geen inzicht in de oorspronkelijke opbouw van de tekst en de verschillende stadia in de geschiedenis van de beweging. Het boek van John S. Kloppenborg bevat het onderzoeksverslag van de belangrijkste onderzoeker op dit gebied.

Wij moeten ook niet vergeten, dat de teksten uit *Q* zo nodig zijn bewerkt door Lukas en Matteüs om te passen in het concept dat hen voor ogen stond. Doordat de teksten volgens de ideeën van de evangelist zijn opgenomen en zo nodig aangepast, krijgt men bij Lukas en Matteüs slechts een beeld in een gefragmenteerde vorm en daardoor maar een beperkt en gebroken zicht op de interessante geschiedenis

¹ *The Five Gospels, The search for the authentic words of Jesus. New translation and commentary* by Robert W.Funk, Roy W.Hoover, and the Jesus Seminar, A Polebridge Press Book 1993. Dit boek bevat een nieuwe vertaling in het Engels (Amerikaans), gemaakt door leden van het genoemde seminar, van de vier canonieke evangeliën en het zgn. evangelie van Thomas.

² B.L.Mack, aanhangsel B blz. 317 en 318.

van deze gemeente en de ontwikkeling die zich daarin heeft voorgedaan.

Het grote belang van het Thomas-evangelie

De boeken van het Nieuwe Testament, zoals wij die kennen, vormen maar een topje van de ijsberg. Slechts een klein gedeelte van wat in de eerste eeuwen is geschreven, is ook bewaard gebleven. Aanhalingen die wij vinden bij christelijke schrijvers uit die periode, waren lange tijd de enige aanwijzingen dat er oorspronkelijk veel meer evangeliën bestonden dan het ons bekende viertal. Door een gelukkig toeval werd in 1945 in Egypte nabij Nag-Hamaddi, verborgen in de grond, een kruik ontdekt. Deze kruik bevatte een veertigtal geschriften die dezelfde geest ademen. Men noemt deze geschriften *gnostisch*. Het griekse woord *gnosis* betekent *kennis*, of misschien beter vertaald *inzicht*. De toevallige vondst bij Nag-Hamaddi is te danken aan monniken uit een nabij gelegen klooster die, toen zij bemerkten, dat ze geschriften in hun bezit hadden die niet strookten met de rechtzinnige leer, deze uit angst voor ontdekking niet meer in het klooster durfden bewaren en daarom buiten hadden begraven. Onder de gevonden teksten vond men een koptisch handschrift dat oorspronkelijk te boek gesteld was in het grieks. Het is bekend als *Het Evangelie van Thomas*. Een volledige tekst van Thomas is te vinden in het boek van A.F.J. Klijn en in het boek *The Five Gospels*.¹ Naast het evangelie van Thomas bevatte de Nag-Hammadi-bibliotheek ook nog vele andere fragmenten van boeken waarvan het bestaan tot dusver onbekend was. De historicus Slavenburg gaat nader op de vondsten in en heeft verschillende teksten toegelicht.² Deze werken ademen dezelfde geest. De ontwikkeling in de gemeenten, die deze geschriften hebben voortgebracht, heeft een geheel ander karakter gehad dan in de bij ons bekende gemeenten die wij hebben leren kennen door de canonieke evangeliën, de Handelingen en Paulus. Bij de be-

¹ A.F.J.Klijn, *Jezus in de Apocriefe evangeliën. BuitenBijbelse beelden van Jezus*, Kok Kampen 1999, blz. 62-81.

The Five Gospels, blz. 471 e.v.

²Jacob Slavenburg, *Valsheid in Geschrifte. De gespleten pen van Bijbelschrijvers*, Walburg Pers Zutphen 1995, blz. 49-99.

studering van de teksten bleek, dat zij bij de kerkvaders wel bekend waren, gelet op de verschillende citaten die door hen zijn overgenomen.

De geleerden dateren de oudste kern van de tekst van Thomas in de jaren vijftig waarmee het belang van de tekst voor het begrijpen van de eerste fase van het christendom duidelijk is. Evenals het verborgen evangelie is ook het evangelie van Thomas een spreukenverzameling, bestaande uit 114 spreuken of *logia*, waarin niets vermeld wordt over het leven, sterven en verrijzenis van Jezus. Hoewel het evangelie van Thomas niet behoort tot de canonieke geschriften van het Nieuwe Testament, wordt het in wetenschappelijke kringen van groot belang geacht vanwege de invloed op de exegese van de evangeliën. Van de 114 uitspraken heeft ongeveer de helft parallellen in de nieuwtestamentische evangeliën.¹ Terwijl een flink aantal uitspraken of gedeelten ervan maar weinig verschillen van wat wij bij de synoptici vinden, zijn andere teksten volkomen onbegrijpelijk voor een niet-ingewijde in de gnostische materie. De gemeente van Thomas heeft blijkbaar uit dezelfde traditie geput als de andere Jezus-gemeenten maar is op de duur een eigen weg ingeslagen. Het blijkt moeilijk te zijn de oudste laag in de tekst te ontdekken. Toch geeft de tekst voldoende van de kern prijs om uitspraken van andere schrijvers te ondersteunen als een onafhankelijke bron. Ongeveer 20% van de spreuken uit Thomas komt ook in de *oudste* laag van *Q* voor.² Ook in het evangelie van Markus komen uitspraken voor die men bij Thomas vindt. Zo kunnen deze teksten als een onafhankelijke bron gebruikt worden als wij naar extra argumenten zoeken om een bepaalde mening te ondersteunen.

De kern van Jezus prediking

De belangrijkste uitspraken en parabels van Jezus in de oudste kern van *Q*, te vinden bij Matteüs en Lukas, vindt u hieronder, zo nodig met vermelding van overeenkomstige teksten uit het evangelie van Thomas.

¹ Jacob Slavenburg, Valsheid in geschrifte, blz. 57.

² B.L.Mack, blz. 66-70.

Het Rijk Gods: door Jezus al bespeurd, door anderen nog niet gezien

De komst van het Rijk Gods kunt gij niet waarnemen. Men kan niet zeggen: kijk, hier is het, of daar is het. Want het Rijk Gods is midden onder u. (Lk 17,20-21)

Zijn leerlingen zeiden hem: Wanneer zal het koninkrijk komen? Jezus zei: Het zal niet komen wanneer je het verwacht. Ze zullen niet zeggen: Kijk hier of kijk daar. Maar het koninkrijk van de Vader is over de aarde uitgebreid en de mensen zien het niet. (Th 113)

Het rondtrekkend leven van Jezus en zijn volgelingen

Een schriftgeleerde trad op hem toe en zei: 'Meester ik zal U volgen, waar Gij ook heen gaat'. Jezus sprak tot hem: 'De vossen hebben hun holen en de vogels uit de lucht hun nesten, maar de Mensenzoon heeft niets waar Hij zijn hoofd op kan laten rusten'. (Mt 8,19-20)

Jezus sprak tot hem: 'De vossen hebben holen en de vogels hun nesten, maar de Mensenzoon heeft niets waar Hij zijn hoofd op kan laten rusten'. (Lk 9,58)

Jezus zei: De vossen hebben hun holen en de vogels hebben hun nest, maar de zoon van de mens heeft geen plaats om zijn hoofd neer te leggen en te rusten. (Th 87)

Het gebruik van de hoofdletters in de Willibrordvertaling maakt duidelijk dat men aanneemt, dat met de Mensenzoon Jezus zichzelf bedoeld heeft. Met deze interpretatie wordt de nadruk gelegd op het zwervende karakter van Jezus' leven waarbij hij evenals zijn leerlingen vaak was aangewezen op overnachten in de open lucht. Jezus nam blijkbaar het leven zoals het kwam en probeerde deze houding ook op zijn volgelingen over te brengen. Zijn vertrouwen in de voorzienigheid blijkt duidelijk uit een aantal uitspraken zoals die te vinden zijn in Lk 12,22 e.v., ook in Mt 6,25 e.v. afkomstig uit *Q*, en in Th 36. Wij citeren:

Hij sprak nu tot zijn leerlingen: Daarom zeg ik u: weest niet bezorgd voor uw leven, wat ge zult eten en ook niet voor uw lichaam, wat ge zult aantrekken. Het leven is meer dan het voedsel en het lichaam meer dan de kleding. (Lk 12,22-23)

Daarom zeg ik u: Weest niet bezorgd voor uw leven, wat ge zult eten of wat ge zult drinken, en ook niet voor uw lichaam, wat ge zult aantrek-

ken. Is het leven niet meer dan het voedsel en het lichaam niet meer dan de kleding? (Mt 6,25)

Jezus zei: Weest niet bezorgd van 's morgens tot 's avonds en van 's avonds tot 's morgens wat jullie zullen aantrekken. (Th 36)

Hij sprak tot hen: 'Wanneer ge bidt, zegt dan: Vader, Uw naam worde geheiligd, Uw Rijk kome. Geef ons iedere dag ons dagelijks brood, en vergeef ons onze zonden, want ook wijzelf vergeven aan ieder die ons iets schuldig is, En leid ons niet in bekoring. (Lk 11,2-4)

Gij moet daarom zo bidden: Onze Vader die in de hemel zijt, Uw Naam worde geheiligd, Uw Rijk kome, Uw wil geschiede op aarde zoals in de hemel. Geef ons heden ons dagelijks brood en vergeef ons onze schulden, zoals ook wij vergeven hebben aan onze schuldenaren. En leidt ons niet in bekoring, maar behoed ons voor het kwaad. (Mt 6,9-13)

Tot u zeg ik hetzelfde: Vraagt en u zal gegeven worden; zoekt en gij zult vinden; klopt en er zal worden opengedaan. Want al wie vraagt, verkrijgt; wie zoekt, vindt; en voor wie klopt, wordt opengedaan. (Lk 11, 9-10)

Vraagt en u zal gegeven worden; zoekt en gij zult vinden; klopt en er zal worden opengedaan. Want al wie vraagt, verkrijgt; wie zoekt, vindt en voor wie klopt, doet men open. (Mt 7,7-8)

Jezus zei: zoek en je zult vinden. (Th 92,1)

Iemand die zoekt, zal vinden en voor wie klopt zal worden opengedaan. (Th 94)

Regels voor onderweg bij de verkondiging van het Rijk Gods

Neemt geen beurs mee, geen reiszak, geen schoeisel; en groet niemand onderweg. Laat in welk huis gij ook binnengaat uw eerste woord zijn: Vrede aan dit huis! Woont daar een vredelievend mens, dan zal uw vrede op hem rusten; zo niet, dan zal hij op u terugkeren. Blijft in dat huis en eet en drinkt wat zij u aanbieden; want de arbeider is zijn loon waard. Gaat niet van het ene huis naar het andere. In elke stad waar ge binnengaat en ontvangen wordt, eet wat u wordt voorgezet. (Lk 10,4-8)

Verschaft u ook geen reiszak voor onderweg, geen tweede onderkleed, geen schoeisel of stok want de arbeider is zijn onderhoud waard. Als gij in een stad of in een dorp komt, onderzoek dan wie waard is u te ont-

vangen, en verblijf daar tot gij weer vertrekt. Wanneer gij dat huis binnentreedt, brengt het uw vredegroet; en wanneer het die waard is, moge uw vrede over dat huis komen, maar wanneer het die niet waard is, dan kere uw vrede tot u terug. Als men u ergens niet ontvangt en niet naar uw woorden luistert, verlaat dan dat huis of die stad en schudt het stof van uw voeten. (Mt 10,10-14)

En als jullie naar een of ander land gaan en door de streken reist: als ze jullie opnemen, eet wat ze jullie voorzetten. (Th 14,4)

Lk 13,20-21, afkomstig uit Q en eveneens in Th 96,1-2

Waarmee zal Ik het Rijk Gods vergelijken? Het lijkt op gist, dat een vrouw in drie maten bloem verwerkte, totdat deze in hun geheel gegist waren. (Lk 3,20-21)

Jezus zei: Het koninkrijk van de Vader is gelijk aan een vrouw die een weinig zuurdesem nam en het in meel verborg en er grote koeken van maakte. (Th 96,1-2)

Overdrijving lezen wij in de parabel van het mosterdzaadje, dat u vindt in drie van elkaar onafhankelijke bronnen, respectievelijk Mk 4,31-32; Lk 13,18-19 en Mt 13,31-32, beide afkomstig uit Q, en ook in Th 20. De tekst in Markus luidt:

Het (Rijk Gods) lijkt op een mosterdzaadje. Wanneer dat gezaaid wordt in de grond, is het wel het allerkleinste zaadje op aarde; maar eenmaal gezaaid, schiet het op en wordt groter dan alle tuingewassen, en het krijgt grote takken, *zodat de vogels in zijn schaduw kunnen nestelen*. (cursivering Willibrordvertaling) (Mk 4,31-32)

Hij zeide: 'Waarop lijkt het Koninkrijk Gods, waarmee zal Ik het vergelijken? Het lijkt op een mosterdzaadje, dat iemand in zijn tuin zaaide; het groeide en werd een grote boom en *de vogels uit de lucht nestelden in zijn takken*' (cursivering Willibrordvertaling). (Lk 13,18-19)

De leerlingen zeiden tot Jezus: Zeg ons waaraan het koninkrijk der hemelen gelijk is. Hij zei tegen hen: Het is gelijk aan een mosterdzaad, kleiner dan alle zaden. Maar wanneer het op bewerkte aarde valt, brengt het een grote tak voort en wordt deze een beschutting voor de vogels in de hemel. (Th20)

Het Rijk Gods eist de inzet van de gehele persoon

In de oudste laag van *Q* staat een korte woordenwisseling tussen Jezus en iemand uit zijn gehoor:

Tot een ander sprak Hij: 'Volg mij.' Deze vroeg: 'Heer, laat mij eerst teruggaan om mijn vader te begraven.' Jezus zei tot hem: 'Laat de doden hun doden begraven, maar gij, ga heen en verkondig het Rijk Gods'. (Lk 9,59-60)

Een dergelijk advies aan iemand die eerst zijn vader wilde begraven en dan Jezus wilde volgen, druiste, zeker in die patriarchale tijd, in tegen de sociale plicht van een zoon ten opzichte van zijn ouders. *Maar het onderstreept wel het belang dat Jezus hecht aan de verkondiging van het Rijk Gods en tegelijk is het typisch voor Jezus om dit op zo'n shockerende manier duidelijk te maken.* Eerlijk gezegd geloof ik, dat Jezus vreemd opgekeken zou hebben als zijn advies letterlijk opgevolgd was.

In Lk 14,26 en ook in Mt 10,37, afkomstig uit *Q*, staat een tekst die typisch is voor de houding van de leden van de *Q*-gemeente:

Als iemand naar Mij toekomt, die zijn vader en moeder, zijn vrouw en kinderen, zijn broers en zusters, ja zelfs zijn eigen leven niet haat, kan hij mijn leerling niet zijn. (Lk 14,26)

Wie vader of moeder meer bemint dan Mij, is Mij niet waardig: wie zoon of dochter meer bemint dan Mij, is Mij niet waardig. (Mt 10,37)

Jezus zei: wie niet zal haten zijn vader en zijn moeder zal geen leerling van mij kunnen zijn. (Th 55,1)

Het is begrijpelijk, dat men altijd getracht heeft de draagwijdte van deze tekst af te zwakken. Zó absurd als het klinkt, zóveel weerstand als het oproept, lijkt het me bijna zeker, dat, in elk geval in de kern, Jezus zelf hiervoor verantwoordelijk is. De overdreven wijze van uitdrukken van Jezus wordt nog versterkt door de neiging van de *Q*-gemeente op overtrokken wijze te reageren op uitspraken van hem. De overeenkomst met de eerder geciteerde uitspraak 'laat de doden hun doden begraven' dringt zich aan mij op. Jezus heeft duidelijk weinig op met de wijze waarop het gezinsverband in zijn tijd een bijna wurgende greep op de gezinsleden had. Jezus zag de familieband als een belemmering voor een vrije keuze van de afzonderlijke familieleden. Bovendien benadrukt de woordkeuze weer de onvoorwaardelijke inzet die Jezus van zijn volgelingen vraagt.

Dat het Rijk Gods een kostbaar bezit is en de moeite waard er alles voor over te hebben, leest u in Mt 13,44 en in Th 109,1-3 waar een gelijkenis staat waarin Het Rijk Gods wordt vergeleken met een schat die verborgen in een akker ligt. De tekst van Matteüs luidt als volgt:

Het Rijk der hemelen lijkt op een schat, verborgen in een akker. Toen iemand hem vond, verborg hij hem weer, en in zijn blijdschap ging hij alles te gelde maken wat hij bezat en kocht die akker. (Mt 13,44)

Jezus zei: Het koninkrijk is gelijk aan een man die een verborgen schat in zijn akker had zonder het te weten. En nadat hij gestorven was liet hij die aan zijn zoon na. De zoon wist het niet, hij aanvaardde de akker, hij verkocht deze. En hij die hem gekocht had, ging op weg en vond de schat terwijl hij aan het ploegen was. (Th19,1-3)

Wanneer iemand een schat vindt en hem daarna weer haastig in de grond verbergt met de bedoeling daarna de akker te kopen, is hij blijkbaar ook van plan dit voor de eigenaar van de akker verborgen te houden. Wij zullen maar zeggen, dat het doel hier de middelen heiligt. Ik kan zo'n rechtschapen wetgeleerde als Matteüs er niet van verdenken zelf op dit idee gekomen te zijn. *Het is typisch voor Jezus op een dergelijke provocerende wijze het belang van het Rijk Gods te benadrukken.*

Uitspraken uit de Bergrede(Mt5 en Lk6) voor zover ze vermeld staan in het verloren evangelie.

De zaligsprekingen: merk het verschil op tussen Matteüs en Lukas

Zalig gij die arm zijt, want aan u behoort het Rijk Gods. Zalig die nu honger lijdt, want gij zult verzadigd worden. Zalig die nu weent, want gij zult lachen. (Lk 6,20-21)

Zalig zijn de armen, want van jullie is het koninkrijk der hemelen. (Th54)

Zalig zijn zij die honger hebben want hun maag die vraagt zal gevuld worden. (Th 69,2)

Zalig de armen van geest, want aan hen behoort het Rijk der hemelen. Zalig de treurende, want zij zullen getroost worden. Zalig de zachtmoedigen, want zij zullen het land bezitten. Zalig die hongeren en dors-

ten naar de gerechtigheid, want zij zullen verzadigd worden (cursive-
ring Willibrordvertaling). (Mt 5,3-6)

*Dan volgen uitspraken die Jezus karakteriseren als iemand die de sa-
menleving en de daar heersend opvattingen op zijn kop zet:*

Tot u die naar Mij luistert zeg ik: Bemint uw vijanden, doet wel aan die u
haten, zegent hen die u vervloeken en bidt voor hen die u mishandelen.
(Lk 6,27-28)

Geef aan ieder die u iets vraagt, en als iemand wegneemt wat u toebe-
hoort, eist het niet terug. (Lk 6,30)

Als gij bemint wie u beminnen, wat voor recht op dank hebt ge dan? Ook
de zondaars beminnen wie hen liefhebben. (Lk 6, 32)

Wees barmhartig, zoals uw Vader barmhartig is. (Lk 6,36)

Jezus zei: Als jullie geld hebben, leen het niet tegen rente maar geeft het
aan hem van wie je het niet zult terugkrijgen. (Th 95)

Geef aan wie u vraagt, en wendt u niet af als iemand van u lenen wil. Gij
hebt gehoord dat er gezegd is: *Gij zult uw naaste beminnen* en uw vijand
haten. Maar Ik zeg u: Bemint uw vijanden en bidt voor wie u vervolgen,
opdat gij kinderen moogt worden van uw Vader in de hemel, die immers
de zon laat opgaan over slechten en goeden en het laat regenen over
rechtvaardigen en onrechtvaardigen. Want als gij bemint die u bemin-
nen, wat voor recht op loon hebt gij dan? Doen de tollenaars niet het-
zelfde? *Weest dus volmaakt*, zoals uw Vader in de hemel volmaakt is.
(Mt 5,42-48) (cursive-
ring Willibrordvertaling)

Als iemand u op de ene wang slaat, keert hem ook de andere toe; en als
iemand uw bovenkleed van u afneemt, belet hem niet ook uw onder-
kleed te nemen. (Lk 6,29)

Maar Ik zeg u geen weerstand te bieden aan het onrecht, doch als ie-
mand u op de rechterwang slaat, keer hem dan ook de andere toe. En als
iemand u voor het gerecht wil dagen en uw onderkleed afnemen, laat
hem dan ook het bovenkleed. En als iemand vordert één mijl met hem te
gaan, ga er twee met hem. (Mt 5,39-41)

Rijkdom zonder mededogen sluit een relatie met God uit:

Niemand kan twee heren dienen: hij zal de een haten en de ander liefhebben, ofwel de een aanhangen en de ander verachten. Gij kunt niet God dienen én de mammon. (Mt 6,24)

Geen knecht kan twee heren dienen, want hij zal de een haten en de ander liefhebben, ofwel de een aanhangen en de ander verachten. Gij kunt niet God dienen en de mammon. (Lk 16,13)

Het is onmogelijk dat een man twee paarden bestijgt en twee bogen spant en het is niet mogelijk dat een knecht twee heren dient, anders zal hij de ene eren en de ander krenken. (Th 47,1-2)

Jezus kritisch over regels uit de joodse wet:

Daarop riep Hij het volk weer bij zich en sprak tot hen: 'Luistert allen naar Mij en wilt verstaan: niets kan de mens bezoedelen wat van buiten af in hem komt. Maar wat uit de mens komt, dat bezoedelt de mens'. (Mk 7,14-15)

Want wat door jullie mond naar binnen gaat zal jullie niet bezoedelen maar wat jullie mond uitgaat, dat is wat jullie zal bezoedelen. (Th 14,5)

Jezus zei: Waarom wassen jullie de buitenkant van de beker? Begrijpen jullie niet dat hij die de buitenkant gemaakt heeft dezelfde is die de binnenkant gemaakt heeft? (Th 89,1-2)

Wee u, schriftgeleerden en farizeeën, huichelaars! De buitenkant van beker en schotel maakt ge schoon, maar van binnen zijn ze gevuld met roof en genotzucht. Blinde farizeeër, reinig eerst de beker van binnen, dan wordt de buitenkant van zelf rein. (Mt 23,25-26)

Maar de Heer sprak tot hem: En gij dan, farizeeën, gij maakt wel de buitenkant van beker en schotel schoon, maar van binnen zijt ge vol roof en slechtheid. Dwazen! Heeft hij die de buitenkant maakte ook niet de binnenkant gemaakt? Geef liever wat erin is als aalmoes; dan is voor u alles rein. (Lk 11,39-41)

Uitspraken van Jezus tegen de Farizeeën (gematigd van toon!).

Alles wat zij doen, doen zij om bij de mensen op te vallen; zij maken immers hun gebedsriemen breed en hun kwasten groot, zij zijn belust op de ereplaats bij de maaltijden en de voornaamste zetels in de synagogen, zij laten zich graag groeten op de markt en willen door de mensen rabbi genoemd worden. (Mt 23,5-7) (afkomstig uit Q)

Wee u, Farizeeën! Gij zijt belust op de voornaamste zetel in de synagoge en de begroetingen op de markt. (Lk 11,43) (afkomstig uit Q)

Bij zijn onderricht gaf Hij ook deze waarschuwing: Wacht u voor de schriftgeleerden, die graag in lange gewaden rondlopen, zich laten groeten op de markt, belust zijn op de voornaamste zetels in de synagogen en op de ereplaatsen bij de maaltijden. (Mk 12,28-39)

Parabels van Jezus

In de Willibrordvertaling staat onder de naam *De onwillige genodigden* in de oudste laag van Q, zie Luc 14,16-24 en Mt 22,1-14, en ook in Th 64,1-12 een parabel die zich uitstekend leent voor een omzetting in christelijke stijl. Matteüs heeft de parabel omgewerkt tot een allegorie en heeft van een Jezus-verhaal een christelijk verhaal gemaakt. Hij heeft van een gewone maaltijd een bruiloftsfeest gemaakt die een koning, hier is duidelijk God bedoeld, geeft voor zijn zoon, Jezus. Wij geven de tekst vanaf vers 2:

Het Rijk der hemelen gelijkt op een koning die een bruiloftsfeest gaf voor zijn zoon. Hij stuurde zijn dienaars uit om allen te roepen die hij tot de bruiloft had uitgenodigd, maar zij wilden niet komen. Daarop zond hij andere dienaars met de opdracht: Zegt aan de genodigden: Zie ik heb mijn maaltijd klaar, mijn ossen en het gemeste vee zijn geslacht; alles staat gereed. Komt dus naar de bruiloft. Maar zonder er zich om te bekommeren gingen zij weg, de een naar zijn akker, de ander naar zijn zaken. De overigen grepen zijn dienaars vast, mishandelden en doodden hen. Nu ontstak de koning in toorn, stuurde zijn troepen en liet de moordenaars ombrengen en hun stad in brand steken. Toen sprak hij tot zijn dienaars: Het bruiloftsmaal staat klaar, maar de genodigden waren het niet waard. Gaat dus naar de drukke verkeerswegen en nodig wie ge er maar vindt tot de bruiloft. Zijn dienaars gingen naar de wegen en brachten allen mee die zij er aantroffen, slechten zowel als goeden, en de bruiloftszaal liep vol met gasten. Toen de koning binnenkwam om de aanliggenden te bezoeken, merkte hij daar iemand op die niet voor een bruiloft gekleed was. En hij sprak tot hem: Vriend, hoe zijt gij hier binnengekomen zonder bruiloftskleed? Maar de man bleef het antwoord schuldig. Toen sprak de koning tot de bedienden: Bindt hem aan handen en voeten en werp hem buiten in de duisternis. Daar zal gewezen zijn en tandengeknars. Velen zijn geroepen maar weinigen uitverkoren.

Vanaf vers 11 verandert het thema van de parabel (allegorie) geleidelijk en wordt het een beschrijving van het laatste oordeel. De zin: 'daar zal geweest zijn en tandengeknars' in vers 13 past typisch daarbij. Door de juiste woordkeuze maakt Matteüs het de lezer, of toehoorder, wel heel gemakkelijk om te begrijpen, dat hier weer sprake is van een veroordeling van degenen die Jezus als de Messias afwijzen. De context, wat voorafgaat aan deze parabel, is de bekende parabel van de misdadige wijnbouwers.

Vergelijken we de tekst bij Matteüs met de beschrijving die Thomas geeft¹: In de versie van Thomas klinkt alles veel neutraler:

Jezus zei: Een man had gastvrienden. En toen hij de maaltijd had klaargemaakt, stuurde hij zijn dienaar weg om de gasten uit te nodigen. Deze ging naar de eerste, hij zei hem: Mijn meester nodigt u uit. Hij zei: Ik heb schulden uitstaan bij enige kooplieden. Zij zullen vanavond bij mij komen. Ik zal gaan en hun opdracht geven. Ik verontschuldig mij voor de maaltijd. Hij ging naar een ander, hij zei hem: Mijn meester heeft u uitgenodigd. Hij zei hem: Ik heb een huis gekocht en ik ben de hele dag nodig. Ik zal geen tijd hebben. Hij ging weer naar een ander, hij zei hem: Mijn meester nodigt u uit. Hij zei hem: Mijn vriend gaat trouwen en ik moet de maaltijd klaarmaken. Ik zal niet kunnen komen. Ik verontschuldig mij voor de maaltijd. Hij ging naar weer een ander, hij zei hem: Mijn meester nodigt u uit. Hij zei hem: Ik heb een boerderij gekocht. Ik ga de pacht ophalen. Ik zal niet kunnen komen. Ik verontschuldig mij. De dienaar kwam terug, hij zei tegen zijn heer: Die u hebt uitgenodigd voor de maaltijd hebben zich verontschuldigd. De heer zei tegen de knecht: Ga weg op de wegen, breng hier die je zult vinden opdat ze maaltijd houden. (Th 64,1-12)²

Jezus blijkt heel goed op de hoogte te zijn hoe het er aan toegaat in de kringen van de rijken. Zij zijn voortdurend bezig meer bezit te vergaren, zij kopen en verkopen en vieren feest met hun welvarende collega's uit eigen kring. Zij nodigen elkaar wederzijds uit en als zij niet

¹ De tekst bij Lucas is ongeveer gelijk aan die bij Thomas, wat weer een aanwijzing is dat Matteüs een eigen interpretatie aan de woorden van Jezus heeft gegeven.

² Alle spreuken uit het evangelie van Thomas zijn overgenomen uit de vertaling van Klijn op de blz. 64 t/m 81.

kunnen komen, zijn hun excuses heel begrijpelijk voor hun gastheren. Maar in dit verhaal blijkt het een beetje te veel van het goede te zijn. Iedereen heeft blijkbaar een goed excuus. Dat lijkt vreemd want zo'n maaltijd werd gewoonlijk niet overhaast gepland en de voorbereiding kostte heel wat tijd. Waarschijnlijk waren de genodigden al lang van te voren benaderd en hadden ruimschoots gelegenheid gehad tijd voor het feestmaal vrij te maken. De voorliggende tekst doet natuurlijk geen recht aan de wijze waarop Jezus het verhaal in werkelijkheid verteld zal hebben. Zijn vertelling zal ongetwijfeld gepaard zijn gegaan met een overdaad aan beelden en beschrijvingen die passen bij de oosterse uitbundigheid die voor ons westerlingen altijd vreemd zal blijven. Zijn toehoorders zien het duidelijk voor zich: al die lekkernijen en dan het onbegrijpelijke, niemand wil komen. Maar dan neemt de parabel een onverwachte wending. De gastheer gedraagt zich ineens heel anders dan verwacht. Hij heeft een menselijk gezicht gekregen. Want wat zegt de gastheer: niet de rijken zullen aanzitten aan de maaltijd maar de gewone man van de straat. Het is de wereld op zijn kop zetten, typisch voor Jezus. *Jezus heeft de parabel naar zijn hand gezet en geeft vanuit de bekende wereld van onderdrukking en uitbuiting zijn toehoorders zicht op een wereld waar het er anders aan toe zal gaan.* Zijn toehoorders zullen de humor in het verhaal wel aangevoeld hebben. Jezus drijft de spot met de rijken en wil zijn toehoorders duidelijk maken, dat *zij* het zijn die in het Rijk van God zullen worden uitgenodigd voor een feestmaal.

De vier canonieke evangelisten

De evangelisten Markus, Matteüs, Lukas en Johannes hebben hun teksten geschreven in een latere periode. Markus schreef na de verwoesting van de tempel in het jaar 70, Matteüs ongeveer in het jaar 85, Lukas omstreeks het jaar 90 en Johannes tegen de eeuwwisseling of nog later. Misschien dat onder de gemeenteleden van Markus nog personen waren die Jezus persoonlijk gekend hadden maar dit is zeer onwaarschijnlijk voor de gemeenteleden van de andere evangelisten. Die moesten voornamelijk afgaan op informatie die de mondelinge traditie hen verschaft. Matteüs en Lukas waren op de hoogte van het bestaan van een schriftelijke informatiebron, het verloren evangelie, en ook Markus zal van het bestaan hiervan op de hoogte

zijn geweest, al is het zeker dat hij slechts weinig hieruit heeft overgenomen.

Markus was de eerste die een verhalend verslag heeft geschreven over het leven van Jezus.

We zullen om verschillende redenen uitvoerig aandacht schenken aan het evangelie van Markus. Hij was de eerste die een lopend verhaal heeft geschreven met Jezus als hoofdpersoon. Matteüs en Lukas hebben hun evangelie geschreven met het werk van Markus voor zich en gebruikmakend van het *Q*-evangelie. Het lijdensverhaal in het evangelie van Johannes is gebaseerd op het overeenkomstige verhaal bij Markus. De auteur Markus stond bovendien in de tijd het dichtst bij Jezus en zeker zullen nog gemeenteleden van hem Jezus zelf hebben gekend of in aanraking zijn geweest met anderen die hem hadden ontmoet.

De gemeente van Markus was aanvankelijk een religieus-sociale gemeenschap binnen een joodse samenleving met nadruk op het woord sociaal omdat de joodse leden trouw bleven aan de joodse wet en religieus verbonden bleven met de lokale synagoge. Jezus had zijn volgelingen opgedragen het Rijk van God te verkondigen en zolang men hierbij niet teveel in aanvaring kwam met de joodse religieuze leiders, was er niets aan de hand. Maar het risico op conflicten was aanwezig, omdat de ideeën van Jezus niet onomstreden waren geweest tijdens zijn leven. Zolang het goed ging, voelde men de geborgenheid binnen de joodse gemeenschap als een warme deken. Men bleef zich verbonden voelen met de gemeenschap waarbinnen men was opgegroeid. Geleidelijk kwam de verhouding met de joden onder druk te staan. Waarom, kunnen we ons afvragen? De gemeente had niet dat uitgesproken, nogal agressieve, karakter dat we waarnemen bij de *Q*-gemeente; het ontbreken van de typische uitspraken uit Matteüs en Lukas, afkomstig uit *Q*, getuigt hiervan. Dus geen maatschappij ondermijnende uitspraken, geen overdreven oneliners maar een rustig en waardig gedrag in overeenstemming met dat van de joodse omgeving. Waarschijnlijk kwamen de problemen door de samenstelling van de gemeente toen steeds meer niet-joden lid werden. Zeker is, dat na de verwoesting van de tempel in het jaar 70, de verhouding tussen de nieuwe joodse religieuze leiders en de jonge

christengemeenten verslechterde. Op de duur ging de deur van de synagoge definitief dicht voor de volgelingen van Jezus.

Als de deur voor iemand gesloten wordt en hij voortaan op zichzelf is aangewezen, verandert er veel in iemands leven. Voor de gemeente van Markus is dan het moment aangebroken dat ze er alleen voor staat. De beweging moet nu los van de joodse samenleving haar weg zien te vinden. Dit betekent niet alleen een breuk met de joodse samenleving en de joodse traditie met grote persoonlijke gevolgen maar betekent ook dat de positie van Jezus ter discussie komt te staan. Hoe heeft men hierop gereageerd? Dat leert de geschiedenis van de beweging ons. Die geschiedenis heeft zijn sporen nagelaten in wat op schrift is vastgelegd in de tekst van Markus en wat nu beschikbaar is voor onderzoek. Dit evangelie geeft ons de sleutel om te achterhalen hoe Markus aan de problemen van zijn gemeente het hoofd heeft geboden.

Identiteitscrisis in de gemeente van Markus

De gemeente van Markus zal onder zijn leden ontwikkelde personen hebben gehad en zij zullen de Heilige Schrift hebben geraadpleegd om daar de oplossing voor de problemen te zoeken. Men wilde Jezus blijven zien in het licht van de traditie van Israël en men vroeg zich af welke de plaats van Jezus in deze traditie nu eigenlijk was. Door zijn smadelijke dood aan het kruis was een einde gemaakt aan de hooggespannen verwachting dat hij de Messias zou zijn die hen zou bevrijden van het juk van de bezetter. Wat was dan de betekenis van Jezus? Zeker kon die alleen in de toekomst liggen. Misschien was hij degene die komen moest om het einde der tijden aan te kondigen en het oordeel over de wereld uit te spreken? De Heilige boeken worden steeds opnieuw geraadpleegd. Een antwoord op deze vraag te vinden, was van levensbelang voor de gemeente die haar toekomst had verbonden met deze Jezus. Dit was waarschijnlijk het eerste grote vraagstuk dat in de gemeente leefde en bestudeerd werd. In de tekst van Markus leest u tot welke conclusie de gemeente gekomen is en hoe Markus dit naar voren brengt.

Hoe was de situatie toen Markus begon te schrijven?

Veertig jaren waren verstreken sinds de dood van Jezus toen Markus van start ging. De vernietiging van de tempel en de verwoesting van

Jeruzalem in het jaar 70 was een grote schok geweest voor zowel joden als christenen. Het betekende het einde van de joodse tempelstaat.

De nieuwe religie was intussen vanuit Antiochië in Noord-Syrië doorgedrongen tot in Rome, waar Petrus en Paulus enige jaren tevoren de marteldood waren gestorven. Realiseert u zich goed: toen Markus begon te schrijven, bestond het prototype van het huidige christendom al meer dan 35 jaar! Dit was niet onopgemerkt aan Markus voorbijgegaan, wat men hier en daar in de tekst kan waarnemen, hoewel hij geen aanhanger was van wat daar gebeurde. Misschien waren zijn joodse gemeenteleden en hijzelf wat huiverig van de overdreven bewoordingen die we in de brieven van Paulus kunnen lezen en die karakteristiek zijn voor de richting die de Christus-cultus was opgegaan.

Markus was bijna zeker op de hoogte van het bestaan van de groep predikers die in het *Q*-document hun beweging gestalte gaf. Maar vreemd genoeg heeft Markus amper gebruik gemaakt van die typische uitspraken van Jezus die ook in het evangelie van Thomas terug te vinden zijn. Daardoor mist zijn evangelie het pikante sausje dat smaakmaker is bij Matteüs en Lukas. Misschien had Markus zijn bedenkingen tegen die rondtrekkende vagebonden met hun overtrokken leuzen die konden worden opgevat als maatschappij ondermijnend. Het is niet ondenkbaar, dat zijn gemeente met hen in contact is geweest!

Omdat Markus slechts weinig gebruik maakte van de *Q*-bron, was de informatie uit de mondelinge traditie voor hem van het grootste belang. Die informatie had echter een lange weg afgelegd, ruim veertig jaar, voordat Markus er gebruik van kon maken.

Enkele ooggetuigen die Jezus nog persoonlijk gekend hadden, waren misschien nog in leven maar het menselijk geheugen is na die lange tijd en op die hoge leeftijd niet erg betrouwbaar meer.

Maar waar Markus niet over beschikte was een verhaal over de laatste levensfase van Jezus. Er is volgens de exegetische wetenschap nergens in de mondelinge traditie iets te vinden over het lijden en sterven van Jezus. Dat hij gekruisigd is onder Pontius Pilatus, weten we alleen met zekerheid uit de berichtgeving van romeinse historici.

Maar er circuleerden in de orale traditie geen verhalen over de dood van Jezus die de basis konden vormen voor de latere bekende lijdensverhalen bij de evangelisten.

Visie, religieuze overtuiging en creativiteit waren de wapens van Markus

Markus had maar weinig betrouwbare informatie tot zijn beschikking om een verhaal over het leven van Jezus wat body te geven maar waar zijn kennis tekortschoot, werd dit ruimschoots gecompenseerd door zijn creativiteit en zijn aanvoelend vermogen om zich voor te kunnen stellen hoe het leven van Jezus er uit moet hebben gezien. Hij beschikte ook over een visie, een idee hoe hij zijn gemeente een fundament kon geven om een veilige toekomst tegemoet te gaan. Wij zullen zien hoe hij te werk ging.

Het is wel even schrikken als u bent groot gebracht met de zekerheid dat de Bijbel het woord van God bevat. Maar ja, als je als gemeentelider, verantwoordelijk voor het voortbestaan van de groep, in een zeer precare situatie verkeert, moet je gebruik maken van alle middelen waarover je beschikt, zonder afbreuk te willen doen aan wat je als de ultieme waarheid beschouwt. Voor mij betekent dit, dat ik ernstig twijfel aan de historiciteit van de meeste verhalen bij Markus maar dat ik zijn interpretatie van de weinige juiste gegevens, waarover hij beschikt, kan aanvaarden.

Het evangelie van Markus is een biografie van Jezus, gedeeltelijk een roman en gedeeltelijk op feiten gebaseerd maar het is tegelijk een leerboek voor de gemeente en een beschrijving van de geschiedenis van de gemeente door de evangelist. Hoe de verhouding tussen waarheid en verdichtsel is verdeeld, valt moeilijk te achterhalen. Er is maar weinig met een grote mate van waarschijnlijkheid juist wat over Jezus gezegd wordt. Het lijkt zo een uitzichtloze zaak een acceptabel verhaal over Jezus te vertellen. Maar zo somber is de toestand ook weer niet! Dat weten we allemaal uit ervaring. Wij, ieder van ons, kennen ongetwijfeld mensen die door hun leven en hun inzet voor anderen onze bewondering hebben verdiend, terwijl wij amper in staat zijn een feitelijk juist verhaal over hen samen te stellen. De afdrucken van hun voetstappen blijven zichtbaar maar de mens die ze gezet heeft, is reeds lang verdwenen. Laten we daarom vooral oog hebben voor wat de evangelist ons wil vertellen en voor de grote lijn

in zijn verhaal. Hij is degene die ons Jezus beter doet leren kennen want hij staat in de tijd en in kennis dicht bij hem dan wijzelf.

Markus trekt vanaf het begin van zijn evangelie meteen alle registers open en overdondert de lezer met een stortvloed aan informatie over wat er in een korte tijd allemaal gebeurd is. Jezus trekt van de ene plaats naar de ander en heeft een dagtaak aan het genezen van allerhande ziekten en het uitdrijven van kwade geesten. Wat was de bedoeling van Markus? Markus wil Jezus neerzetten als de Messias maar niet als een Messias die met het zwaard de bezetter zou verdrijven. Ook moest Markus afrekenen met de frustratie van de volgelingen van Jezus, veroorzaakt door zijn dood als een misdadiger aan het kruis.

Om aan te tonen dat Jezus toch de verwachte Messias is, moet hij eerst afrekenen met een levensgroot probleem. Jezus heeft zichzelf nooit beschouwd en gepromoot als de komende Messias. Er zijn geen aanwijzingen in die richting te vinden in het gedrag van Jezus en ook toen de joden Jezus om een teken vroegen, weigerde hij dit pertinent. Markus moet daarom goede argumenten vinden om de messianiteit van Jezus desondanks aan te tonen en om tegelijk duidelijk te maken waarom Jezus in dit opzicht zo terughoudend was geweest. Om dit te bereiken kiest Markus voor de vorm van een lopend verhaal waarin Jezus de centrale figuur is.

Zo heeft hij de mogelijkheid zijn ideeën geleidelijk te ontwikkelen en waar nodig spectaculaire gebeurtenissen te ensceneren. Het geeft hem de gelegenheid extra argumenten voor de bijzondere positie van Jezus op te nemen.

Hij maakt gebruik van drie elementen die elkaar aanvullen en ondersteunen. Te weten: de stemmen van de demonen die door Jezus werden uitgedreven en die als de meest betrouwbare getuigen naar voren worden geschoven, de overdaad aan wonderen waarmee Jezus zijn macht en gezag etaleert en ten slotte de voortdurende domheid van de apostelen die helemaal niet begrijpen waar het hier eigenlijk om gaat.

Overdaad schaadt

Wat ons vanaf het begin van het evangelie opvalt, is de nadruk waarmee de bijzondere positie van Jezus naar voren wordt gebracht.

Het begint al in het eerste hoofdstuk waar we horen over Johannes de Doper die optreedt in de buurt van de rivier de Jordaan. Als Jezus zich ook laat dopen spreekt de evangelist over de verschijning van de Geest van God in de gedaante van een duif en horen we een stem uit de hemel die uitroept:

'Gij zijt mijn zoon, mijn veelgeliefde; in U heb ik welbehagen'.
(Mk 1,9-11)

Daarmee is het visitekaartje van Jezus aan ons getoond.

In hetzelfde hoofdstuk leest u het verhaal over een uitdrijving van een Boze geest in de synagoge te Kafarnaüm. Een man die in de macht was van een onreine geest, begint te schreeuwen:

'Jezus van Nazareth, wat hebt Gij met ons te maken? Gij zijt gekomen om ons in het verderf te storten. Ik weet wie Gij zijt: de heilige Gods'. Jezus voegde hem dreigend toe: 'Zwijg stil en ga uit hem weg'. (Mk 1,24-25)

Op meerdere plaatsen lezen we over dergelijke scènes, zo ook in Mk 3,11:

Zelfs de onreine geesten vielen, als zij Hem zagen, voor Hem neer en schreeuwden: 'Gij zijt de Zoon van God'. Maar hij verbood hun nadrukkelijk Hem bekend te maken.

Jezus verbood niet alleen de boze geesten hem aan de mensen bekend te maken maar hij wilde ook niet dat personen die door hem genezen waren, dit aan anderen vertelden. Het is opvallend dat Jezus echter twee keer in de tekst te laat komt met zijn waarschuwing aan de boze geesten om te zwijgen, net voldoende voor Markus om zijn bedoeling duidelijk kenbaar te maken maar dat is dan ook het voorrecht van de schrijver!

De schrijver beroept zich op de 'Bovenwereld', niet op mensen, om duidelijk te maken dat Jezus heel bijzonder is. Dit bekend maken van Jezus als de Messias is niet een daad van Jezus zelf, zegt Markus maar van anderen, die het blijkbaar kunnen weten. Jezus zelf werkt niet echt mee en gaat een antwoord op vragen hierover uit de weg. Wat we nu lezen in de tekst is klaarblijkelijk het resultaat van een denkproces in de groep. In dat proces is men Jezus gaan zien als de Messias: niet als degene die met geweld de bezetter zou verjagen maar als degene die aan het einde der tijden het oordeel over de wereld zal

uitspreken, een interpretatie die niet de gebruikelijke was in de joodse godsdienst.

Terwijl de demonen, die worden uitgedreven, aan hun opdracht voldoen om Jezus als de 'Heilige Gods' aan te wijzen, laat Jezus zelf van zich spreken door met gezag op te treden in de synagogen. De joden staan vol verbazing naar hem te luisteren en vragen zich af waar hij de kennis en het gezag vandaan heeft om te spreken zoals hij doet:

De mensen waren buiten zichzelf van verbazing over zijn leer, want Hij onderrichtte hen niet zoals de schriftgeleerden, maar als iemand die gezag bezit. (Mk 1,22)

Allen stonden zó verbaasd, dat ze onder elkaar vroegen: 'Wat betekent dat toch? Een nieuwe leer met gezag! Hij geeft bevel aan de onreine geesten en ze gehoorzamen Hem'. (Mk 1,27)

Het gezag waarmee hij optrad in de synagoge en daarbuiten werd ondersteund door de vele wonderen die hij verrichtte. Onreine geesten werden uitgedreven, een melaatse werd gereinigd (Mk 1,40 e.v.), een lamme werd genezen (Mk 2,1 e.v.), de genezing van een man met een verdorde hand (Mk 3,1 e.v.), de opwekking van het dochttertje van Jairus (Mk 5,21 e.v.), de vrouw met bloedvloeijing (Mk 5,25 e.v.), de eerste wonderbare spijziging (Mk 6,35 e.v.), Jezus loopt over het water en bedaart een storm (Mk 6,45 e.v.), het geloof van de Syrofenicische vrouw (Mk 7,24 e.v.), de genezing van een dove (Mk 7,32 e.v.), de tweede wonderbare spijziging (Mk 8,1 e.v.), de genezing van een blinde (Mk 8,22 e.v.), de genezing van een bezeten jongen (Mk 9,14 e.v.), het verdorren van de vijgenboom (Mk 11,12 v.). Dit zijn de belangrijkste wonderen die met name door hem genoemd worden en daarnaast nog de ontelbare, die slechts zijdelings worden vermeld, *bijna als terloops*, zoals in Mk 6,56:

Waar Hij maar binnenkwam, in dorp of stad of gehucht, legde men de zieken op de pleinen en smeekte Hem, of ze ten minste de zoom van zijn kleed mochten aanraken. En allen die dit deden, werden gezond.

De overtrokken wijze waarop de evangelist wil scoren, kan natuurlijk niet in overeenstemming zijn met de werkelijkheid. Overdaad schaadt! Om deze overdaad nog meer te benadrukken, beschrijft de evangelist de leerlingen van Jezus als onbenullen en dommeriken. Waarom zou hij dit doen? Wat zij niet wisten, hebben de gemeente-

leden van Markus echter wel goed begrepen! Zij weten wel wie Jezus is!

Markus heeft zijn argumenten goed uitgespeeld en hij lijkt ons te hebben overtuigd dat Jezus de beloofde Messias is. Maar zag Jezus zichzelf zo? We zullen moeten wachten tot de laatste levensfase van Jezus eer hij zelf zich uitspreekt op een wijze die Markus in het gelijk stelt.

Wat blijft erover van de goddelijke inspiratie die de schrijver begeleidt bij het op schrift stellen van de tekst, zult u zich afvragen? Die goddelijke inspiratie kan er wel degelijk zijn geweest, misschien niet tijdens het schrijven maar zeker wel bij het groeiproces dat in de gemeente plaats vond en dat Markus later onder woorden bracht. Goddelijke openbaring en geïnspireerde teksten komen niet uit de hemel vallen! Wat in een mensengemeenschap tot stand komt, is het resultaat van hard werken, geconcentreerd nadenken, open staan voor het nieuwe, oog hebben voor wat er om je heen plaats vindt en bidden om verlichting. Jezus kwam en stierf en daarna was het de taak van mensen om dit te begrijpen en een plaats in het leven te geven. God werkt niet met een dictafoon!

De gemeente rond Jezus: het Nieuwe Israël

Maar Markus ging verder. Was in de gemeente eerst de aandacht gericht op de persoon van Jezus, nu kwam de gemeente zelf aan bod.

Men heeft gezocht naar teksten in de Schrift die een verklaring konden geven voor de dood van Jezus. Men interpreteerde zekere teksten bij de profeten en in de psalmen als voorspellingen, geschreven met het oog op de vervulling in de persoon van Jezus en men zag een verband met de verwoesting van Jeruzalem en de tempel. Men is tot een zeer gewaagde en vermete interpretatie van de dramatische gebeurtenissen in het jaar 70 gekomen:¹

God heeft afgerekend met het traditionele jodendom als straf voor het vermoorden van Jezus en het niet willen aanvaarden van hem als de Messias.

¹ B.L.Mack, blz. 158-167.

Met dat idee voor ogen (her)schrijft Markus in hoofdstuk 12 van zijn evangelie de beroemde parabel van *de misdadige wijnbouwers* die de erfgenaam van een wijngaard doden om zelf in het bezit ervan te komen. U vindt de parabel in Mk 12,1-9, en ook in Mt 21,33-39 en Luc 20,9-15, beide afhankelijk van Markus. De tekst die u bij Markus leest, is zeker niet op die manier door Jezus verteld. Markus heeft een verhaal van Jezus gebruikt en aangepast, met de bedoeling om er een andere betekenis aan toe te kennen. Door enige kleine veranderingen aan te brengen, wordt het een aanklacht tegen de joodse overheid. Een onopgesmukte versie van deze parabel treft u aan in het evangelie van Thomas:

Een goede man had een wijngaard. Hij gaf die aan pachters opdat zij deze zouden bewerken en hij van hen zijn vrucht zou krijgen. Hij stuurde zijn dienaar opdat de pachters hem de vrucht van de wijngaard zouden geven. Zij grepen zijn dienaar, ze sloegen hem en hadden hem bijna gedood. De dienaar ging weg, hij zei het tegen zijn heer. De heer zei: Misschien hebben zij hem niet herkend. Hij stuurde een andere dienaar. De pachters sloegen ook die andere. Toen zond de heer zijn zoon. Hij zei: Misschien zullen ze eerbied hebben voor mijn zoon. Zodra de pachters wisten dat hij de erfgenaam van de wijngaard was, pakten ze hem en ze doodden hem. (Th 65,1-7)

In Thomas ontbreekt een context en ook een conclusie. Zonder een context is het meestal moeilijk te achterhalen wat Jezus precies bedoelt met een parabel. De beste manier is je te verplaatsen in de gedachten van de toehoorders die toen naar hem hebben geluisterd. Voor hén was het verhaal oorspronkelijk bedoeld, niet voor de gemeenteleden van de evangelist en ook niet voor ons.

Het is opvallend hoe Jezus begint. Hij stelt de eigenaar van de wijngaard aan zijn toehoorders voor als een goede man die zijn wijngaard heeft verpacht en op de vaste tijd zijn pacht wil uitbetaald krijgen. De eigenaar lijkt een redelijk mens te zijn die mag verwachten dat na wat tegenstribbelingen uiteindelijk de pacht betaald zal worden. Hij stuurt een dienaar die echter na een te vergeefse poging weer terugkeert bij zijn heer. De eigenaar denkt dat ze hem misschien niet hebben herkend. De goede man stuurt weer een ander die ook geen resultaat heeft. De eigenaar houdt vol en zendt zijn zoon voor wie de pachters wel ontzag zullen hebben. Nog niets wijst op

het drama dat komen gaat. Zoals Jezus het verhaal begonnen is, verwacht je niet dat het uit de hand gaat lopen. Maar dan gebeurt wat niemand had verwacht. Jezus geeft een onverwachte draai aan de parabel. Het loopt uit op moord! De pachter is ten einde raad en neemt zijn toevlucht tot geweld om te proberen onder het blijvende juk van de uitbuiting uit te komen. Het is een triest verhaal over de uitzichtloze armoede waaruit geen ontsnappen mogelijk is. De toehoorders van Jezus zullen wel ademloos hebben toegeluisterd. De afloop van het verhaal is op zich niet belangrijk. Het gaat om de boodschap die erin opgesloten ligt. Jezus deinst er niet voor terug een schokkend verhaal te vertellen met een open einde. De conclusie moet je zelf maar trekken. Dit verhaal predikt geen revolutie maar wijst met een beschuldigende vinger naar de uititing van de boerenbevolking en het zal ook wel als zodanig begrepen zijn.

Nu weer terug naar Markus en laten we weergeven wat hij van het verhaal heeft gemaakt. Hij begint zijn verhaal aldus in Mk 12,1:

Er was eens een man die een wijngaard aanlegde, er een omheining omheen zette, een wijnpers in uithakte en er een wachttoren in bouwde; daarna verpachtte hij hem aan wijnbouwers en vertrok naar den vreemde.

De cursivering in de Willibrordvertaling, verwijst naar *Het lied van de wijngaard* van de profeet Jesaja, de verzen 5,1-7, die luiden:

Ik wil zingen van mijn vriend, het lied van mijn vriend en zijn wijngaard. Mijn vriend had een wijngaard op een vruchtbare helling. Hij spitte hem om, verwijderde de stenen, en beplante hem met edelwingerd. Hij bouwde er een wachttoren en kapte er ook een wijnpers uit. Nu verwachtte hij dat hij druiven zou dragen, maar hij bracht slechts wilde bessen voort. Welnu, bewoners van Jeruzalem, mannen van Juda, doet uitspraak tussen Mij en mijn wijngaard. Wat kon ik nog voor mijn wijngaard doen dat ik niet heb gedaan? Waarom bracht hij slechts wilde bessen voort, waar ik verwachtte dat hij druiven zou dragen? Welnu, ik zal u vertellen wat ik met mijn wijngaard ga doen. Zijn omheining neem ik weg, zodat hij kaal wordt gevreten; zijn muren verniel ik, zodat hij vertrappt wordt. Een wildernis maak ik ervan, hij wordt gesnoeid noch gewied, distels en doornen groeien er hoog, en de wolken verbied ik hem met regen te besproeien. Ja, de wijngaard van Jahweh van de machten is Israëls huis, zijn bevoorrechte planten zijn de mensen van Juda. Hij

hoopte op recht maar Hij zag onrecht, Hij zag geen betrachting van recht, maar verkrachting van recht.

Markus heeft zijn woordkeuze aan het begin van de parabel aangepast aan deze tekst en interpreteert de tekst in Jesaja met het oog op Jezus. De tekst in Markus gaat als volgt verder in de verzen 2 t/m 8:

Op de vastgestelde tijd zond hij een dienaar naar de wijnbouwers om zijn aandeel in de opbrengst van de wijngaard van hen in ontvangst te nemen. Maar ze grepen hem vast, mishandelden hem en stuurden hem met lege handen terug. Daarop zond hij een andere dienaar naar hen toe. Maar zij sloegen hem op zijn hoofd en beledigden hem. Weer stuurde hij er een, maar hem doodden zij; en nog zo verscheidene anderen die zij mishandelden en doodden. Hij had nu niemand meer dan zijn geliefde zoon. Die stuurde hij als laatste naar hen toe, in de veronderstelling: Mijn zoon zullen ze wel ontzien. Maar de wijnbouwers zeiden onder elkaar: Dit is de erfgenaam; vooruit, laten we hem vermoorden, dan zal de erfenis voor ons zijn. Zij grepen hem vast, doodden hem en wierpen hem buiten de wijngaard.

Met de dienaren die mishandeld werden, bedoelde Markus de profeten die door Jahweh naar Israël gezonden werden, terwijl met de erfgenaam van de wijngaard Jezus bedoeld wordt, die door de joden ter dood werd gebracht. Wat de eigenaar van de wijngaard daarna zal doen leest u vervolgens in de conclusie:

Wat zal nu de eigenaar van de wijngaard doen? Hij zal komen, de wijnbouwers ter dood brengen en de wijngaard aan anderen geven. Hebt ge deze schriftplaats niet gelezen: *De steen die de bouwlieden hebben afgekeurd, is juist de hoeksteen geworden, Op last van de Heer is dat gebeurd en het is wonderbaar in onze ogen* (cursivering Willibrordvertaling). (Mk 12,9-11)

Voor de gemeenteleden van Markus wordt nu alles duidelijk: God heeft de joden gestraft voor de dood van Jezus door Jeruzalem samen met de tempel te verwoesten en de wijngaard (zijn verbond) aan anderen (de heidenen) te geven. Hiermee werd door Markus, zonder het uitdrukkelijk op te merken, de nieuwe beweging opgewaardeerd tot het nieuwe Israël. In de versie van Matteüs en Lukas is de conclusie die volgt op de parabel in overeenstemming met die in Markus. Dat de toehoorders, volgens Markus, dit goed hebben begrepen, is

duidelijk uit de reactie hierop van de priesters en de farizeeën die de parabel hebben opgevat als een aanval van Jezus op henzelf:

Zij zonnen nu op een middel om zich van Hem meester te maken, maar zij waren bang voor het volk, want ze begrepen dat de gelijkenis die hij vertelde, op hen sloeg. Zo lieten ze Hem met rust en verwijderden zich. (Mk 12,12)

Dit verhaal van Markus is een typisch voorbeeld van christelijke mythevorming. Als wij de tekst in Markus nog eens rustig doorlezen moet dit ons opvallen. Het is Jezus die volgens Markus dit verhaal vertelt tijdens zijn leven in Galilea. Zeker, als Jezus het verhaal zo verteld heeft, zullen zijn toehoorders de zinspeling op het 'Lied van de wijngaard' van Jesaja wel begrepen hebben. Maar het verband met de controverse tussen hem en de farizeeën en de priesters moet hen ontgaan zijn. Jezus suggereert blijkbaar, dat de joden hem niet *zullen* accepteren als Messias en verwijt hen zijn *aanstaande* dood waarbij zij betrokken *zullen* zijn. Het lijkt mij uitermate onwaarschijnlijk, dat zijn toehoorders tot deze conclusie zullen zijn gekomen. Jezus was nog gezond en wel in hun midden, zijn terechtstelling had nog niet plaats gevonden. Maar in het verhaal en in de conclusie van Mk 12,12 wordt dit wel zo gesuggereerd. Het is dus duidelijk: Jezus kan dit zeker niet op deze manier hebben verteld en die vreemde reacties hebben opgeroepen. *Maar het is dan ook niet een verhaal van Jezus maar een verhaal van Markus én de toehoorders zijn ook niet de toehoorders van Jezus maar de gemeenteleden van Markus.* Zij weten wel wat er met Jezus gebeurd is. Maar dat niet alleen. Het verhaal wordt door Markus zo gebracht, dat zij de stem van hun leermeester, Jezus, daarin beluisteren. Voor hen is de interpretatie van Markus een realiteit geworden. Zo ontstaan mythen en worden mensen blijvend gestigmatiseerd. Laten wij Markus hiervan geen verwijt maken. Iedere auteur uit die tijd beriep zich op een leermeester om zijn geschreven woord kracht bij te zetten. Deze omvorming door Markus van een onschuldig verhaaltje tot een christelijke mythe staat niet op zich. Het zal u misschien verbazen dat wij in het verleden bij het aanhoren van deze parabel tijdens de liturgievieringen nooit op de gedachte zijn gekomen, dat hier iets niet klopte. De enige verklaring die mij invalt, moet wel de uitleg zijn die wij vanaf de kansel te horen kregen: Jezus wist alles wat er in de toekomst met hem zou gebeuren. Hij wist dus ook dat hij door zijn tegenstanders ter

dood zou worden gebracht. Vanuit deze kennis beschuldigde hij op voorhand zijn tegenstanders. In de tijd van het Rijke Roomse leven paste een dergelijke redenering in de geest van de tijd.

Conclusies die ik wil trekken

U heeft gemerkt, dat het evangelie van Markus in het geheel niet lijkt op wat te lezen is in het verloren evangelie. Markus geeft ook geen goede beschrijving van het leven van Jezus met gebruikmaking van wat de mondelinge traditie hem leert. Met gegevens uit die bron had hij zeker meer body aan de tekst kunnen geven. Hij heeft duidelijk andere bedoelingen gehad dan te proberen een zo goed mogelijk waarheidsgetrouw verslag neer te schrijven. Bewust wilde hij de persoon van Jezus van Nazareth voor het voetlicht brengen op een wijze die beantwoordt aan hoe hij Jezus zelf wilde zien. Hij heeft een duidelijke visie en daarvoor is het nodig het optreden van Jezus te ensceneren in een bepaalde richting en gebruikt hij hiervoor alle mogelijkheden die een schrijver tot zijn beschikking heeft. In dat opzicht lijkt hij wel wat op de evangelist Lukas bij zijn beschrijving over de start van de jonge religie in Jeruzalem. De visie, de bedoeling die hem voor ogen staat, bepaalt hoe het verhaal er uitziet.

Met zijn verhaal heeft Markus in ieder geval een groot tekort in de Jezuscultus in Klein-Azië opgevuld. Daar in Antiochië en andere grote plaatsen is de aandacht niet gericht op de mens Jezus van Nazareth maar op zijn dood en verrijzenis en de betekenis daarvan voor de mensheid. Pauluszelf heeft Jezus niet persoonlijk gekend en zijn aandacht gaat uit naar de betekenis van de verrezen Heer Jezus Christus. Voor gewone gelovigen is echter een mens van vlees en bloed onontbeerlijk als inspiratiebron en als iemand die men kan navolgen, terwijl theologische beschouwingen op de duur niet bekliften.

Matteüs en Lukas hebben gebruik gemaakt van de tekst van Markus wat duidelijk te zien is als we de drie teksten naast elkaar neerleggen. Het lopend verhaal bij hen is voornamelijk afkomstig van Markus terwijl ze met uitspraken uit het verloren evangelie meer body aan hun teksten geven. Bovendien drukt iedere evangelist zijn eigen stempel op het verhaal: Markus is op zoek naar zekerheid en een eigen identiteit voor zijn gemeente; Matteüs, die duidelijk optreedt als een schriftgeleerde, portretteert Jezus als iemand die in wetskennis en toepassing iedereen verre de baas is; en Lukas de man met de

brede kijk en de visie voor een grote toekomst van de nieuwe religie, is ook de man met de mooiste parabels die nergens anders voorkomen. De drie synoptici hebben veel gemeen met elkaar maar verschillen onderling op belangrijke punten. Hun persoonlijke karakters, de bedoeling die hen voor ogen stond, de omstandigheden waar ieder mee te maken had, de plaats en het tijdstip waarop zij schreven zijn bepalend geweest voor de insteek van hun verhaal.

Schreef Markus nog in een tijd waarin hij over wat meer informatie had kunnen beschikken dan de anderen, naarmate de tijd verstreek waren de volgende schrijvers in dat opzicht sterk in het nadeel. Ontbrak veelal concrete informatie over het leven van Jezus, er was wel al een zekere christelijke traditie ontstaan waarin bepaalde opvattingen gemeengoed waren geworden en Jezus vanuit een christelijke visie werd beschouwd. Het verloren evangelie is de harde kern bij Matteüs en Lukas en in dat opzicht steken zij Markus de loef af.

Blijft over het evangelie van Johannes, het stiefkindje in de beschouwingen van exegeten die op zoek zijn naar betrouwbare historische feiten. De ontwikkeling in de gemeente die verantwoordelijk is voor deze tekst, is een heel bijzondere geweest. Zoals in de kringen van de gnostici de blik naar binnen gekeerd was en men de verlossing zocht in zichzelf, was in de gemeente van Johannes de blik naar omhoog gericht en was Jezus het Woord van God dat uit de hemel was neergedaald. De Jezus-figuur bij Johannes heeft weinig menselijks meer. We weten echter dat dit evangelie, terecht of niet, bepalend is geweest in de ontwikkeling van de theologie die heeft geleid tot de vergoddelijking van de mens Jezus. Dit beeld is historisch gezien niet terug te vinden bij de synoptici, terwijl in het gedrag van Jezus hiervan niets te bemerken is.

Het andere christendom

De informatie die de Jezus-gemeenten ons geven over de uitspraken van Jezus en over zijn optreden, vormt de primaire bron van onze geloofskennis.

Wat plaats vond in Klein-Azië, waar uiteindelijk het christendom zijn definitieve gestalte en inhoud zou krijgen, had niet zo zeer met het leven van de mens Jezus van doen maar veelmeer met hoe er tegen zijn dood werd aangekeken. De betekenis die men toekende aan de dood

van Jezus was bepalend voor de inhoud en beleving van het geloof dat daar ontstond.

Wat in Klein-Azië plaats vond, was van een geheel andere orde dan wat in Palestina was gebeurd. Verantwoordelijk voor het grote verschil in benadering en uitwerking zijn de uitzonderlijke omstandigheden die karakteristiek zijn voor Klein-Azië in die tijd. Klein-Azië was in de eerste eeuwen een smeltkroes van verschillende culturen en religies en juist dit gebied is de bakermat geworden van de *nieuwe religie in de vorm die uiteindelijk bepalend is geweest voor het tegenwoordige christendom*. Wij verwijzen naar het standaardwerk van Mack met daarin een indringende beschrijving van de botsende culturen in de grieks-romeinse tijd.¹ In plaatsen als Damascus en Antiochië vond de nieuwe religie zijn eerste aanhangers in Klein-Azië en kwam van daaruit weldra terecht in het hart van het Romeinse Rijk: Rome.

In de joodse diaspora 's in de grote steden leefde de joden die hun bestaan hadden opgebouwd buiten het moederland en zich goed thuis voelden in het culturele klimaat van het Hellenisme. Zij spraken grieks en kenden nog amper de religieuze taal van de joodse godsdienst. Zij bezochten trouw de synagoge en hoorden daar de nieuwtes uit het thuisland, samen met de velen die als sympathisanten van de joodse religie, de zgn. godvrezenden, nauw betrokken waren bij het wel en wee van de joodse gemeenschap. Waar in Palestina de volgelingen van Jezus aan elkaar de uitspraken van Jezus doorvertelden en in herinnering brachten, gingen de joden en godvrezenden discussiëren over wat de betekenis van Jezus en zijn dood voor hen kon zijn en zij deden dit vanuit hun kennis van de Schrift en hun nieuwe culturele achtergrond. *Zij gingen dus zelf aan de slag en kwamen tot verrassende resultaten*. Paulus was een van hen hoewel niet vanaf het begin. Laten we Paulus aan het woord laten want hij is de gene van wie we weten wat er in Klein-Azië is gebeurd.

De apostel Paulus en zijn visie

Laten we eerst kennis maken met Paulus en zien wat hij over zichzelf zegt. We lezen in zijn brief aan de Galaten:

¹ Burton L.Mack, blz. 25-47.

Hoe ik de kerk van God *fel heb vervolgd* en *haar trachtte uit te roeien*, hoe ver ik het bracht in de joodse godsdienst, vele leeftijdgenoten onder mijn volk overtreffend in mijn grenzeloze ijver voor de overleveringen van mijn voorouders. (Gal 1,13-14)

En in de brief aan de christenen van Filippi:

Ik ben besneden op de achtste dag, van Israëls geslacht, van de stam Benjamin, een geboren en getogen Hebréeër; op het stuk van de tora een farizeeër. Wat ijver aangaat een vervolger van de kerk, in wettische heiligheid volmaakt. (Filippenzen 3,5-6)

Paulus, afkomstig uit Tarsus een stad in Klein-Azië, was een farizeeër die zich fanatiek inzette voor de handhaving van de joodse wet door zijn joodse broeders. In die hoedanigheid is hij in aanraking gekomen met een Jezus-beweging van joden en heidenen (godvrezenden) die hij door opvattingen en gedrag blijkbaar als een grote bedreiging zag voor de joodse religie. Waar Paulus zelf in de brief aan de Galaten nadrukkelijk de woorden gebruikt: '*haar trachten uit te roeien*,' waarmee hij de nieuwe beweging bedoelde, moet ik concluderen dat wat er in de beweging op dat moment plaats vond meer moest zijn dan louter een sociaal experiment van een gemengde groep van joden en godvrezenden. Er moest al een ontwikkeling zijn geweest die leek op de vorming van een nieuwe cultus, los van de joodse religie. Dit betekende dat de nieuwe beweging een bedreiging betekende voor de joodse orthodoxie. Paulus had over Jezus gehoord en wist wat er gebeurd was in Jeruzalem. En nu was diezelfde Jezus de centrale figuur in een ontwikkeling geworden die volledig de verkeerde kant opging. Het idee dat deze Jezus de spil wordt van een nieuwe cultus die joden en niet-joden met elkaar verbindt, was fascinerend maar tegelijk niet acceptabel in zijn ogen. Hij voelde zich echter onweerstaanbaar aangetrokken tot wat hij waarnam maar tegelijk door zijn ijver voor de joodse zaak gedwongen in te grijpen. Fanatieke farizeeër als hij was, kunnen we niet verwachten dat Paulus uit zichzelf een initiatiefnemer zou zijn geweest voor het betrekken van niet-joden in een religieuze ontwikkeling. Maar nu hij kennis maakte met de nieuwe cultus in wording, kon hij uiteindelijk geen weerstand bieden aan het beeld van een godsdienst die de grenzen van het historische Israël zou verleggen.

Paulus is een bekeerling geweest die uiteindelijk zich gewonnen heeft moeten geven aan de grote aantrekkingskracht die van de nieuwe beweging uitging.

De bekering van Paulus zal waarschijnlijk hebben plaats gevonden in het jaar 34. Dit kan men afleiden uit opmerkingen van hem in zijn brief aan de Galaten, hoofdstuk 2. Daarin schrijft hij pas 14 jaar na zijn bekering een bezoek te hebben gebracht aan de apostelen Petrus, Johannes en Jacobus, de leiders van de gemeente in Jeruzalem, om met hen te overleggen over zijn missiewerk onder de heidenen. Dit bezoek kan men dateren ongeveer in het jaar 48, wat betekent dat de bekering van Paulus plaats vond in het jaar 34. Dit leert ons ook dat het christendom in Klein-Azië al kort na de dood van Jezus is ontstaan. Een feit is ook dat de brieven van Paulus geschreven zijn in de jaren vijftig. Dit betekent dat er geruime tijd ligt tussen de bekering van Paulus en dat wat hij ons, meestal in zijn eigen woorden, meedeelt over de beweging die hij eerst vervolgde.

Paulus heeft dus ingehaakt op wat al bestond en het interesseert ons uitermate hierover iets meer te weten te komen. Het zal blijken dat verborgen in de brieven van Paulus teksten staan die rechtstreeks afstammen van deze eerste volgelingen van Jezus in Klein-Azië. U vindt in zijn brieven niet alleen zijn persoonlijke gedachten en inzichten maar ook informatie, afkomstig uit de opvattingen van de beweging, die ons helpt te begrijpen wat er is gebeurd tijdens het veranderingsproces van een Jezus-beweging naar een cultus van de Christus.¹ De brieven bevatten hier en daar stukjes tekst, soms in de vorm van poëzie of gedichten, die afwijken in stijl en woordgebruik van wat typisch voor Paulus is. Geleerden hebben zulke teksten kunnen isoleren en zo zicht gekregen op de ontwikkelingen binnen een beweging van joden en godvrezenden.² Paulus heeft enkele van die teksten van de beweging soms letterlijk overgenomen, zonder bron-

¹ B.L.Mack, blz. 81 t/m 102. In deze pagina's geeft de schrijver zijn visie op wat gebeurde in de gemeenten in Klein-Azië. Uitgangspunt waren de brieven van Paulus.

² Mack, blz. 82 e.v. Dit doet denken aan het ontdekken van het Q-evangelie dat terug te vinden is in de teksten van Matteüs en Lucas.

vermelding zoals dat in die tijd gebruikelijk was. Andere teksten zijn door hem aangepast en bevatten nog de sporen van wat oorspronkelijk neergeschreven was. Er zijn teksten waarin de apostel zelf aangeeft dat wat hij neerschrijft, hem bij overlevering bekend is: d.w.z. dat hij deze heeft leren kennen na zijn bekering en opname in de nieuwe beweging. Zulke teksten zijn erg belangrijk en verdienen het uitgebreid te worden bestudeerd.

Wat is het dat Paulus aanvankelijk bestreed maar waaraan hij zich ten slotte gewonnen moest geven? Wat was zo aantrekkelijk dat hij uiteindelijk zijn verzet moest opgeven? U vindt het antwoord in Rom 3,21-26:

Thans is echter, buiten de wet om, Gods gerechtigheid openbaar geworden, waarvan de wet en de profeten getuigenis afleggen. Gods gerechtigheid, die zich door het geloof in Jezus Christus meedeelt aan allen die geloven, zonder enig onderscheid. Want allen hebben gezondigd en allen zijn verstoken van de goddelijke heerlijkheid. (Rom. 3,21-23)

(wat nu volgt is de gedachtegang van de beweging met zijn eigen woorden)

En allen worden zij om niet door zijn genade gerechtvaardigd, krachtens de verlossing die in Jezus Christus is. Hem heeft God voor wie gelooft aangewezen als zoenoffer door zijn bloed. God wilde zo zijn gerechtigheid tonen, want Hij had in zijn verdraagzaamheid de zonden van het verleden laten passeren. Hij heeft zijn gerechtigheid willen tonen nu, in deze tijd, opdat zou blijken dat Hij zelf rechtvaardig is en rechtvaardig maakt ieder die leeft uit het geloof. (Rom. 3,24-26)

Dit dient nader toegelicht te worden om te begrijpen wat er zich heeft afgespeeld in de beweging in Klein-Azië voordat Paulus hiervan kennis nam.

Het begon waarschijnlijk zo:

Bij een dienst in de synagoge (van Antiochië?) waren zoals gebruikelijk joden en godvrezenden aanwezig en op die dag ook bezoekers uit Jeruzalem die vertelden over Jezus van Nazareth en *Het Rijk Gods* dat door hem verwacht werd. Zij vertelden hoe Jezus was gekruisigd en dat er daarna wonderbare dingen waren gebeurd. Na afloop wilden sommigen, stel ik me zo voor, verder praten met de bezoekers uit Jeruzalem. Men kwam bijeen in de woning van een van hen. Van het

een kwam het ander. Men wilde een idee krijgen wat het Rijk van God voor ieder persoonlijk kon betekenen. Dit was iets waarover goed moest worden nagedacht en het vroeg tijd. Men nam in een kleine groep, zo stel ik me het voor, het besluit om Jezus na te volgen in hun leven en dat gezamenlijk te doen. Samen, joden en godvrezenden, een nieuwe gemeenschap opbouwen, dat wil zeggen een nieuwe manier van leven volgens de opvattingen van Jezus.

De eerst hindernis die daarvoor genomen moest worden, was *het slechten van een barrière gelegen in de joodse wet die de wederzijdse acceptatie* van elkaar mogelijk zou moeten maken. Men baseerde zich hiervoor op de overtuiging dat een gemeenschappelijke verering en navolging van de persoon Jezus als ideaal en voorbeeld hen het recht gaf dit te doen. Met die zekerheid voor ogen, organiseerde men geregeld bijeenkomsten in de woning van een van de deelnemers. Deze bijeenkomsten pasten binnen de gebruikelijke manier waarop in de griekse wereld samenkomsten van verenigingen van gelijkgezinden plaats vonden. Er moest nog heel wat nagedacht worden om precies te omschrijven wat de nieuwe beweging inhield, wat haar bestaansgrond was en wat haar het recht gaf als een eenheid van joden en niet-joden samen op te trekken.

Het geregeld samenkomen van joden met godvrezenden buiten de synagoge om veroorzaakte op de duur problemen met de officiële joodse instanties. Men voelde daarom steeds duidelijker de noodzaak zich voor de synagoge te rechtvaardigen voor een handelswijze die gezien kon worden als in strijd met de joodse wet. In de eerste fase van het bestaan van de nieuwe beweging, zonder nog over christenen en christendom te kunnen spreken, is dit het grote probleem dat men het hoofd moest bieden. De neerslag van het denkproces in die periode moet terug te vinden zijn in de grondslagen en ideeën van de nieuwe beweging waarin de verhouding tussen Jezus en de leden van beweging wordt omschreven. U ziet hoe voorzichtig ik ben met het gissen naar wat er gebeurd moet zijn in de eerste fase na de dood van Jezus.

De grens tussen joden en niet-joden was scherp getrokken: niet-joden waren zondig want zij stonden buiten de joodse wet en joden die de joodse wet niet onderhielden waren zondaars. Zonde had dus niet dezelfde betekenis als die wij er aan toekennen: voor een jood

betekende zonde niet-handelen in overeenstemming met de joodse wet. Toen joden en heidenen met elkaar optrokken als een beweging van gelijkgezinden om buiten de synagoge samen te komen, waren de joodse leden van de beweging volgens de joodse wet in overtreding en dus zondig, net zoals de gesprekpartners die buiten de joodse wet leefden.

Twee problemen tegelijk vroegen om een oplossing: hoe rechtvaardigen de joodse leden zich voor hun zondig gedrag en hoe kunnen niet-joden uit de categorie zondaars verwijderd worden. De oorspronkelijke en eerste verklaring die door de beweging op schrift moet zijn gezet, zal zich dus hierover hebben uitgesproken: de legitiematie voor het gezamenlijk optrekken van joden met niet-joden. In de aangehaalde tekst uit de romeinenbrief worden de niet-joden van de beweging niet meer als zondaars beschouwd door hun geloof in Jezus waarmee tegelijk het gedrag van de joodse leden is gelegitimeerd. Aan de oorspronkelijk juridische uitspraak is later door Paulus, de apostel van de heidenen, een nieuwe theologische lading gegeven.

Wij hebben geleerd de woorden van Paulus te lezen en te begrijpen in de theologische context die de kerken hieraan hebben gegeven: *rechtvaardiging door het geloof alleen*. Wat moeten we hier verstaan onder geloof? Toen Paulus in zijn eigen woorden neerschreef tot welke conclusie de beweging was gekomen, waren er al bijna twintig jaar verstreken en in die tijd was men in de beweging al veel verder gekomen zoals nog zal blijken. *De Romeinenbrief is een theologische uitwerking van de rechtvaardiging van de heidenen in de ogen van Jahweh*. Hij gebruikt het beladen woord *geloof in Jezus* dat voor ons waarschijnlijk een andere betekenis heeft door de eeuwenlange theologische toonzetting en discussies dan voor de lezers van zijn brief in zijn tijd. Paulus bedoelde natuurlijk, om het in eenvoudige woorden weer te geven, dat God de volgelingen van Jezus, jood of heiden, beoordeelt naar hun trouw aan Jezus in hun leven. In deze zin begrijp ik de woorden van Paulus. De zo zwaar beladen uitspraak: *gerechtvaardigd door het geloof alleen* kan zo begrepen worden, ontdaan van zijn predestinerende betekenis die het leven van gelovigen ondraaglijk kan maken!

De tekst uit de Romeinenbrief is duidelijk de vroegste formulering in de ontwikkeling binnen de beweging maar de originele tekst is door Paulus aangepast. Geleerden zijn erin geslaagd de voor ons belangrijke kern van deze vroege leeruitspraak te reconstrueren met het volgende resultaat.¹

In voorbije tijden zag God de zonden van de niet-joden door de vingers. Maar nu heeft God Jezus' dood beschouwd als een middel tot verzoening vanwege zijn geloof. Hij deed dit om zijn rechtvaardigheid te tonen, en om degene te rechtvaardigen wiens geloof afstamt van Jezus' eigen geloof.²

De tekst in de romeinenbrief moet begrepen worden als in beginsel een formulering van een juridisch argument voor het slechten van een etnische barrière, die het gezamenlijk optrekken van joden en heidenen mogelijk moest maken. Theologische bespiegelingen en leerstellige uitspraken moet men in de beginfase van het gezamenlijk optrekken van joden en godvrezenden niet verwachten. Het zou trouwens naïef zijn te verwachten, dat van het ene op het andere moment al een kant en klare theologie van de verlossing klaar ligt. Alles moet zijn tijd hebben. Zo gebeuren dingen nu eenmaal. Het is en blijft grotendeels mensenwerk, een zaak van tasten en zoeken, waarbij de leidende hand van God op de achtergrond aanwezig is. Op een dergelijk moment besef je pas goed hoe groot de inbreng van de mens zelf is bij het ontstaan van nieuwe religies, het christendom niet uitgezonderd.

Niets menselijks is ons vreemd

Denkend aan wat in Klein-Azië plaats vond, was ik verbaasd hoe mensen, zoekend naar verklaringen en naar oplossingen voor grote persoonlijke vraagstukken, tot opmerkelijke resultaten en uitspraken kwamen.

Het eind van de vorige paragraaf sloot ik af met de volgende opmerking: 'Het zou trouwens naïef zijn te verwachten, dat van het ene op

¹ B.L.Mack, blz. 90. Mack memoreert aan een gedetailleerde studie van Sam Williams uit 1975.

² Geloof heeft hier duidelijk de betekenis van trouw.

het andere moment al een kant en klare theologie van de verlossing klaar ligt. Alles moet zijn tijd hebben. Zo gebeuren dingen nu eenmaal. Het is en blijft grotendeels mensenwerk, een zaak van tasten en zoeken, waarbij de leidende hand van God op de achtergrond aanwezig is. Op een dergelijk moment besef je pas goed hoe groot de inbreng van de mens zelf is bij het ontstaan van nieuwe religies, het christendom niet uitgezonderd.'

Eerder, bij de inleiding op het evangelie van Markus, schreef ik: 'Goddelijke openbaring en geïnspireerde teksten komen niet uit de hemel vallen! Wat in een mensengemeenschap tot stand komt, is het resultaat van hard werken, geconcentreerd nadenken, open staan voor het nieuwe, oog hebben voor wat er om je heen plaats vindt en bidden om verlichting'.

Geconfronteerd met tegenstrijdigheden die ik meende waar te nemen in kerkelijke leeruitspraken schreef ik: 'des te duidelijker ik inzie dat religie voor een groot gedeelte uit de mens zelf komt, door de mens zelf wordt gedefinieerd, des te gemakkelijker accepteer ik ook dat tegenstrijdigheden onlosmakelijk verbonden blijven met wat de mens tot stand brengt'.

Als ik zo duidelijk overtuigd ben dat bij het ontstaan van nieuwe religies de mens zelf degene is die de keuzes maakt, dan kan ik niets anders doen dan accepteren dat ook in religies tegenstrijdigheden voorkomen naast duidelijke zekerheden, verwoord in onveranderlijke uitspraken. De pluriformiteit in het christendom die vanaf het begin aanwezig was maar daarna geleidelijk verdween en werd vervangen door eenheid van leer en opvattingen, heeft in de jonge religie twee gezichten van Jezus achtergelaten: het beeld dat het evangelie geeft en de geloofsbelijdenis van Nicea, zowel onderling tegenstrijdig als elkaar aanvullend.

SAMENVATTING

Het onderzoek dat door mij werd verricht is omvangrijker dan wat in deze studie is opgenomen. Het boek *Het is een lange weg geweest*, dat vorig jaar verscheen, is te beschouwen als een volledig verslag van mijn activiteiten op dit gebied. Wat nu voorligt, geeft de nodige ac-

centen die van belang zijn om een duidelijk beeld te geven van wat mij het meest is opgevallen tijdens het onderzoek.

Het zal u opgevallen zijn en ik heb ook zelf een opmerking hierover gemaakt, dat ons onderzoek zich heeft gericht op de vroegste periode in het ontstaan van het christendom. Dit geeft de indruk, dat wat later plaats vond van geen of minder belang zou zijn en daarom niet nader in beschouwing is genomen. Ieder die geïnteresseerd is in de vroege geschiedenis van het christendom kan literatuur genoeg vinden. Maar juist over de allereerste periode toen de nieuwe religie in de kinderschoenen stond en nog nauwelijks als zodanig te karakteriseren was, is maar weinig bekend. Het is de tijd van de mondelinge traditie en de eerste schriftelijke vastleggingen die nog niet zo lang geleden pas bekend waren geworden dank zij wetenschappelijke ontdekkingen. Het wetenschappelijk onderzoek dat zich heeft gericht op het bestuderen van wat gebeurd is in de vroegste periode, is nog steeds niet afgerond en de resultaten van dit onderzoek zijn, durf ik zeggen, grotendeels onbekend bij de christenen. Van kerkelijke zijde, van welke richting dan ook, hoeft u geen actie te verwachten gelovigen hierover te informeren.

In de eerste periode stond de figuur van Jezus van Nazareth en zijn prediking centraal. Daarom de nadruk die we legden op de teksten uit het Spreukenevangelie, de kern van de boodschap van Jezus. In de gemeenten die na de dood van Jezus in Palestina ontstonden, was de aandacht gericht op het gedachtengoed van Jezus, op zijn leer en het voorbeeld dat hij gegeven had. Deze beweging stond los van wat gebeurde in Klein-Azië waar naar Jezus werd gekeken vanuit een geheel andere optiek. In die visie is de belangstelling voor Jezus niet zozeer gericht op wat hij leerde maar veeleer op de persoon Jezus zelf en wel op de betekenis die zijn dood en verrijzenis heeft.

Zoekend en nadenkend is men zelf scheppend bezig een mythe rondom de figuur van de verrezen Heer te creëren die van hem op de duur een Godmens zal maken. Hier zien we dus een ontwikkeling waarin de mens zelf actief bezig is eigen ideeën te ontwikkelen. Naarmate men verder af kwam te staan van de joodse oorsprong en men minder geremd werd door de afwerende houding van de joden als het gaat over de benadering van hun god Jahweh, kreeg de mythevorming rondom Jezus meer het karakter van een verheffing van

hem: van de jood Jezus uit Nazareth werd een Godmens gemaakt, mens en God tegelijk.

Als ik zo duidelijk overtuigd ben dat bij het ontstaan van nieuwe religies de mens zelf degene is die de keuzes maakt, dan moet ik accepteren dat de christelijke kerken zoals ze zich in de loop van de tijd hebben ontwikkeld, zich nooit kunnen beroepen op het bezitten van een eeuwige en unieke waarheid en daarom zich ook niet kunnen beroepen op de zekerheid van een blijvend voortbestaan. Wat de mens met Gods hulp tot stand heeft gebracht, kan door de mens zelf worden vernietigd. Religies moeten zich steeds opnieuw bevestigen door zich voortdurend te vernieuwen om verstarring tegen te gaan. Vernieuwen is niet hetzelfde als teruggaan naar een eerdere situatie die als ideaal wordt gezien. Vernieuwen is zich aanpassen aan gewijzigde omstandigheden en aanpassen is niet een cosmetisch gladstrijken maar betekent zich zo nodig omdraaien om een andere kant op te gaan (metanoia in het grieks). In de geschiedenis van het christendom is dit maar één keer vertoond toen de reformatie rücksichlos brak met het verleden, hoewel dat dit niet alle problemen oploste.

De omstandigheden zijn inderdaad gewijzigd en niet zo'n klein beetje ook. Ons wereldbeeld, onze kennis over het ontstaan van het heelal en de wereld waarin we leven, onze kennis van de natuur, ons inzicht in de oorzaken van wat we kunnen waarnemen, onze kennis van de evolutie zijn totaal anders dan in de tijd van Jezus. Dit gewijzigd wereldbeeld wordt *feitelijk* door alle christelijke kerken afgewezen, hoewel men dat met klem zal ontkennen. Met de ene zin belijdt men zijn instemming met moderne visies maar tegelijk maakt men steeds een of ander voorbehoud waarachter men zich kan verschuilen. Resoluut accepteren wat onvermijdelijk is en dan consequenties trekken, wordt op die manier vermeden. Van echte aanpassing en vernieuwing in de kerken kan zo nooit sprake zijn. Op deze wijze slijt het christendom en verliest zijn aantrekkingskracht door vervreemding met de samenleving. Jezus van Nazareth heeft dit echt niet verdiend.

Literatuuroverzicht

Markus Borg, *Als met nieuwe ogen. De historische Jezus en waar het op aan komt in het geloof van vandaag*, Uitgeverij Meinema Zoetermeer 1995.

Het Verloren Evangelie. Onder redactie van Markus Borg, Meinema Zoetermeer 1997.

Markus Borg, *Jezus: gezocht en onderzocht, de Renaissance van het Jezus-onderzoek*, Uitgeverij Meinema Zoetermeer 1998.

Markus Borg, *Nooit kenden wij God aldus. Van een dogmatische godsdienst naar een authentiek geloof*, Uitgeverij Meinema Zoetermeer 1998.

Raymond E. Brown, *Kerkvormen in het spoor van de apostelen*, KBS Den Bosch / Tabor Brugge 1990.

Lavina and Dan Cohn-Sherbok, *A short history of Judaism*, Oneworld publ. Oxford 1995.

John Dominic Crossan, *Jezus: Een revolutionaire biografie*, Prometheus Amsterdam 1994.

John Dominic Crossan, *Wie vermoordde Jezus? Over antisemitisme in de evangeliën*, Ten Have b.v Baarn 1997.

John Dominic Crossan: *The Birth of Christianity. Discovering what happened in the years immediately after the execution of Jesus*, Harper San Francisco, 1998.

John Dominic Crossan & Jonathan L. Reed, *Excavating Jesus. Beneath the Stones, Behind the Texts*, HarperCollins Publishers 2001.

Eamon Duffy, *Heiligen & Zondaars, Een geschiedenis van de pausen*, Ten Have Baarn 1998.

Flavius Josephus, *De joodse Oorlog & Uit mijn leven*, Ambo Baarn 1992.

David Flusser, *Jezus de levensgeschiedenis van een religieus genie*, De Haan Bussum 2de druk 1969.

The Five Gospels. The search for the authentic words of Jesus. New translation and commentary by Robert W.Funk, Roy W.Hoover, and the Jesus Seminar, A Polebridge Press Book 1993.

Robert W. Funk and The Jesus Seminar, *The acts of Jesus. The search for the authentic deeds of Jesus*, Harper San Francisco 1998.

W. Goddijn, J. Jacobs en G. van Tillo, *Tot Vrijheid geroepen, katholieken in Nederland: 1946-2000*, Ten Have 1999.

Arthur Hertzberg and Aron Hirt-Manheimer, *Joden. Identiteit en karakter van een volk*, Ambo Amsterdam en Icarus Antwerpen 1998.

C.J.Den Heyer, *Opnieuw: Wie is Jezus? Balans van 150 jaar onderzoek naar Jezus*, Meinema Zoetermeer 1996.

M. Heyndriks, s.v.d., '*...en Gij geeft ons een andere toekomst*'. Over het christelijk geloof en zijn gestalte tussen gisteren en morgen, Uitgeverij Peeters Leuven 1991.

Katechismus van de katholieke Kerk, Secretariaat Rooms-katholiek Kerkgenootschap. Utrecht uitgave 1995.

Scot Korb, *Life in Year One. What the World was Like in First Century Palestine*, Riverhead Books 2010.

Dr. Hans Jansen, *De zwijgende paus?*, Uitgeverij Kok Kampen 2000.

A.F.J.Klijn, *Jezus in de Apocriefe evangeliën. BuitenBijbelse beelden van Jezus*, Kok Kampen 1999.

Hans Küng, *CREDO De Apostolische Geloofbelijdenis toegelicht voor tijdgenoten*, Kok Kampen, Altiora Averbode, 2de druk 1994.

Hans Küng, *De katholieke kerk. Een geschiedenis*, De Bezige Bij Amsterdam 2003.

H.M.Kuitert, *Jezus: nalatenschap van het christendom*, Uitgeverij Ten Have Baarn 2de druk 1998.

Gerhard Lenski, *Power and Privilege: A Theory of Social Stratification*, New York McGraw-Hill 1966.

Wiel Logister, *Een mensenleven door God getekend. Inleiding in de christologie*, Uitgeverij Altiora Averbode en J.H.Kok Kampen 1987.

Gerd Lüdemann, *Ketters. De andere kant van het vroege christendom*, Ten Have 1998.

Burton L.Mack, Wie schreven het Nieuwe Testament werkelijk? Feiten, mythen en motieven, Uitgeverij Ankh-Hermes b.v. Deventer 1997.

Gordon MkConville, Oude Testament in hoofdlijnen, Boekencentrum Zoetermeer 2001.

Elaine Pagels, Kettens en rechtgelovigen. De strijd om de ware leer in het vroege christendom, Kosmos-Z&K Uitgevers B.V. Utrecht 2003.

Moshe Pearlman, In de voetstappen van de profeten, Amsterdam Boek 1976.

M. van der Plas, Uit het Rijke Roomse leven. Een documentaire over de jaren 1925-1935, met een nawoord van Kees Fens, Baarn, 1963.

W.H. van de Pol, Het einde van het conventionele christendom, J.J.Romen & Zonen Uitgevers Roermond, Maaseik, 3^e druk 1967.

Uta Ranke-Heinemann, Nee En Amen. Handleiding tot Geloofstwijfel, Ambo Baarn 1993.

Edward Schillebeeckx, Jezus, het verhaal van een Levende, Uitgeverij H.Nelissen Baarn 1974.

Jacob Slavenburg, Valsheid in Geschrifte. De gespleten pen van Bijbelschrijvers, Walburg Pers Zutphen 1995.

Jacob Slavenburg, De oerknal van het christendom. Veelkleurig perspectief van een impuls, Rozekruis Pers Haarlem 2003.

Dorothee Sölle, Er moet toch meer zijn, Ten Have Baarn 1993.

Rodney Stark, De eerste eeuwen. Een sociologische visie op het ontstaan van het christendom, Ten Have Baarn 1998.

Thomas L. Thompson, The Bible in History. How writers create a past, Pimlico 2000.

Etienne Trocmé, De vroege jaren van het christendom, Meinema Zoetermeer 1999.

Wim Weren, Vensters op Jezus. Methoden in de uitleg van de evangeliën, Meinema Zoetermeer 1998.

A.N.Wilson, Jezus. Een biografie, Prometheus Amsterdam 1992.

Salo Wittmayer Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, New York 1952.

Publicaties van J.J.A. Beenakker. te lezen op de website jjabeenakker.info

Laat de echte Jezus opstaan; een verslag van een persoonlijke zoektocht naar de oorsprong van het christendom, sinds 2007 op mijn website.

Wie is toch die Jezus, een verslag van een persoonlijke zoektocht naar de historische Jezus van Nazareth, 2008.

In het jaar 2008 is door de schrijver een soort dagboek bijgehouden waarin hij min of meer de loop van het kerkelijk jaar in de katholieke eredienst volgt. Dit dagboek is op het web geplaatst onder de naam *Ik heb even tijd*.

Het evangelie van Markus, een studie; een studie over het oudste evangelie, 2009.

Een verslag van mijn persoonlijke betrokkenheid bij wat er in de laatste vijftig jaar gebeurd is in de rooms-katholieke kerk, kwam tot stand in 2010 onder de titel *Terugblik en Vooruitzicht*.

Mijn gewijzigde kijk op het ontstaan van het christendom en de gevolgen voor mijn persoonlijke beleving van het geloof kunt u vinden in het boek: *Het is een lange weg geweest*.

In 2012 voltooide ik mijn studie over het werk van Lukas: Evangelie en Handelingen.

In 2012 verscheen ook het eindverslag van mijn zoektocht naar de oorsprong van het christendom met als titel *Balanceren tussen geloof en ongeloof*. Dit boek is de basis voor de engelstalige samenvatting van mijn onderzoek dat de naam draagt *The first years of Christianity* en verscheen in 2017.